

Hoofdstuk 6

MACHT IN VEEL HANDEN

Carl Devos & Tony Valcke

1 INLEIDING

Politiek en politieke fenomenen beperken zich niet tot de wereld van de politieke elites. Integendeel, de massa, het volk, de burgers, de mensen, de kiezers, de basis, enz. spelen ook een essentiële rol. Meer nog, in een democratie ligt de macht officieel bij het volk. In het kader van een efficiënte arbeidsverdeling verkiezen de burgers evenwel enkele leden om in hun naam en belang de politieke zaken te behartigen. Dat betekent niet dat de rol van het volk daar ophoudt, integendeel. Burgers kunnen – en volgens velen moeten – op verschillende manieren in het politieke systeem participeren. Ze kunnen dat op vele manieren doen.

Dit hoofdstuk zoomt in op de rol van de massa in de politiek aan de hand van drie kernbegrippen: politieke cultuur, socialisatie en participatie. Om ze bespreekbaar te maken, worden deze nauw met elkaar verweven begrippen wat artificieel uit elkaar getrokken. Het gevaar van een dergelijke focus op afzonderlijke kernbegrippen is dat het algemene beeld wat uit het oog verloren raakt. Daarom moeten we in het achterhoofd houden dat deze drie kernbegrippen slechts deelaspecten zijn van een

¹ Met dank aan Steven Lannoo en Floor Eelbode voor eerdere versies van dit hoofdstuk.

groter geheel, namelijk de relatie tussen politiek en de massa, waarbij ook nog allerlei andere aspecten een rol spelen, die hier niet in ogenschouw worden genomen.

De rode draad door dit hoofdstuk¹ is dat politieke cultuur, die wordt overgeleverd via politieke socialisatie, een effect heeft op het politieke gedrag van mensen, zoals politieke participatie. Deze redenering, die hierna uitvoerig aan bod zal komen, mag echter niet gezien worden als eenrichtingsverkeer of als een stringent causaal keurslijf. Politieke cultuur, socialisatie en participatie staan immers in voortdurende wisselwerking met elkaar en moeten dus als een dynamisch geheel beschouwd worden.

2 POLITIEKE CULTUUR

2.1 INLEIDING

Het politieke reilen en zeilen van verschillende landen, regio's of maatschappelijke groepen verschilt sterk. Deze diversiteit kunnen we o.a. verklaren aan de hand van het concept 'politieke cultuur'. Onderzoekers die de politieke cultuur van een bepaalde gemeenschap bestuderen, kijken o.a. naar de heersende waarden, normen, symbolen, overtuigingen, gebruiken, enz. die in deze gemeenschap

m.b.t. de politiek bestaan. Op deze manier kunnen verschillen tussen, maar ook binnen landen (bijvoorbeeld als er grote breuklijnen zijn), verklaard worden. Sommige van deze waarden zijn al eeuwenoud, maar vertalen zich tot op de dag van vandaag in concrete politieke kenmerken. Een voorbeeld hiervan is het feit dat de Amerikaanse overheid maar een kleine rol speelt in culturele en socio-economische aangelegenheden. Dit kan worden gezien als het resultaat van waarden als vrijheid, ondernemerschap en concurrentiekracht, die sinds de onafhankelijkheid van 1776 hoog in het vaandel worden gedragen, maar ook voordien al deel uitmaakten van de pioniersmentaliteit van de bewoners. De Japanse onderdanigheid ten aanzien van (politieke) autoriteit wordt door sommigen gezien als een overblijfsel van het oude feodale klas-sensysteem, dat zich eeuwenlang op het eiland handhaafde. De politieke houding van Chinezen zou dan weer verklaard kunnen worden door het Confucianisme.

Bij deze voorbeelden hoort echter een waarschuwing. Er is slechts een dunne grens tussen dergelijke karakteriseren en stereotypering. Het is ook verleidelijk om verklaringen voor ingewikkelde fenomenen te reduceren tot de zogenaamde essentiële kenmerken van de politieke cultuur. Dat bijvoorbeeld alle Duitsers ordelijk zouden zijn, alle Fransen romantisch of alle Engelsen gereserveerd, vormt uiteraard geen wetenschappelijke basis om het politieke systeem van die naties te onderzoeken. We bespreken hierna de politieke en wetenschappelijke benadering van het concept politieke cultuur, de belangrijkste auteurs in deze onderzoekstraditie en het onderzoek over subculturen en breuklijnen.

2.2 WAT IS 'POLITIEKE CULTUUR'?

Voordat we het onderwerp politieke cultuur verder uitdiepen, is het nodig om even stil te staan bij de verschillen tussen enerzijds de politieke en anderzijds de wetenschappelijke benadering van het concept politieke cultuur (Maes 1997). Het begrip politieke cultuur werd eind jaren 1970, begin jaren 1980 voor het eerst in de Belgische politiek gehanteerd door de voormalige partij

Volksunie. Sinds de jaren 1990 werd het concept gemeengoed in de Belgische politiek. Vooral de term 'nieuwe politieke cultuur' (NPC) kende veel bijval. Het werd opgevoerd als de remedie bij uitstek om de zogenaamde kloof tussen burger en politiek te dichten.

Als in het Belgische politieke debat de term politieke cultuur gebruikt wordt, verwijst die uitsluitend naar het functioneren van de politieke elite en de instellingen waarin ze opereert, naar de heersende omgangsvormen en opvattingen in de politiek. Er werd in de loop van de jaren 1990 een waaier van voorstellen geformuleerd onder de noemer NPC. Die hadden tot doel de democratie beter te laten functioneren. Uit onderzoek, en uit het succes van de extreemrechtse partij Vlaams Blok, werd afgeleid dat mensen zeer ontevreden waren over de politiek en weinig vertrouwen hadden in de politieke instellingen. Die hervormingsvoorstellen kunnen in vier categorieën worden opgedeeld (Maesschalck 2002).

Een eerste categorie voorstellen had betrekking op de deontologische code waaraan politici moeten voldoen. Ze waren vooral bedoeld om hun integriteit te herstellen of op te krikken. De macht van politieke partijen moest doorbroken worden en politieke benoemingen verbannen worden. Om deze doelstellingen te bereiken, werd onder meer voorgesteld om de ministeriële kabinetten af te schaffen, het politiek dienstbetoon te beperken, het cumuleren van verschillende mandaten te limiteren, het 'lijsthoppen' te voorkomen en de regels voor verkiezingsuitgaven strikter te maken. De tweede groep maatregelen was bedoeld om de directe democratie te versterken. Door het invoeren van raadgevende volksraadplegingen of bindende referenda moest de zogenaamde kloof tussen burger en politiek verkleind worden. Dat was ook de motivatie van de derde categorie voorstellen, bedoeld om de representatieve democratie te moderniseren. Het bestond voornamelijk uit hervormingen van de kieswetgeving, zoals de neutralisering van de lijststem, de afschaffing van de opkomstplicht bij verkiezingen en de rechtstreekse verkiezing van uitvoerende mandaten zoals de burgemeester of de premier. Een vierde categorie ideeën werd niet echt in concrete beleidsvoorstellen vertaald, maar bestond uit

een aantal initiatieven om de zogenaamde verouderde tegenstelling tussen de traditionele partijen te overstijgen en tot nieuwe samenwerkingsverbanden te komen die de partijgrenzen overstegen. Een herschikking van het partijlandschap en de herwaardering van het parlement was het einddoel.

In tegenstelling tot de bovenstaande politieke visie op politieke cultuur, focust de wetenschappelijke benadering niet enkel op de elite. Politieke cultuur wordt vanuit wetenschappelijk oogpunt gevormd door zowel de politieke elite als de massa, en vooral de permanente wisselwerking tussen beide. Daardoor worden er vanuit wetenschappelijk perspectief meerdere invalshoeken belicht en worden ook andere vragen gesteld over politieke cultuur. Het blijft daarom een vaag begrip dat vaak ook heel verschillend gedefinieerd wordt. Hoewel er dus geen algemeen aanvaarde definitie is, doen Hague en Harrop een goede poging het concept politieke cultuur breed te definiëren als “the overall pattern in society of beliefs, attitudes and values towards the political system.” (Hague & Harrop 2013:93)

De noemer politieke cultuur is dus een vlag die vele ladingen dekt: zo kan het verwijzen naar de heersende omgangsvormen in de politiek of naar de normen en waarden aan de hand waarvan burgers hun feitelijk politieke gedrag en dito attitudes bepalen. Ook dat gedrag en die attitudes vormen in andere omschrijvingen een deel van de politieke cultuur. Voor Lane en Wagschal (2011) bestaat het concept uit drie kernelementen: traditie, etniciteit en religie. Maar ze wijzen ook op nieuwe benaderingen op basis van bijvoorbeeld sociaal kapitaal of postmaterialisme of formuleringen van politieke cultuur in termen van gender en seksualiteit en de invloed van of het belang dat gehecht wordt aan milieu. Nog andere omschrijvingen leggen meer de nadruk op de interactiepatronen in de politiek of op de wijze waarop de conflictregulering functioneert (cf. homogene of verdeelde, verzuilde politieke cultuur). Voor Andrew Heywood is politieke cultuur, in de breedste zin, “the way of life of a people” en slaat de term in de politicologie op “a people’s psychological orientation, political culture being ‘pattern

of orientations’ to political objects such as parties, governments, the constitution, expressed in beliefs, symbols and values. Political culture differs from public opinion in that it is fashioned out of long-term values rather than simply people’s reactions to specific policies and problems.” (Heywood 2013:172)

Een van de vaakst geciteerde wetenschappelijke studies over politieke cultuur is die van Gabriel Almond (1911-2002) en Sidney Verba uit 1963. Voor hen verwijst politieke cultuur naar “specifically political orientations – attitudes towards the role of the self in the system. We speak of a political culture just as we can speak of an economic or a religious culture. It is a set of orientations towards a special set of social objects and processes.” (1963:13) Hun werk wordt in de volgende paragraaf besproken. Eerst laten we nog enkele andere voorbeelden zien van hoe de term politieke cultuur in de wetenschap gedefinieerd kan worden.

De Nederlandse hoogleraar politieke filosofie Henk Woldring schenkt in *Politieke filosofie* (1993) heel wat aandacht aan het begrip cultuur en bespreekt het in een politieke context als vormgevend vermogen van mensen, als strategie en als levensbeschouwing. Maar, zo stelt Woldring, “cultuur [blijkt] ook een macht te zijn; een macht die aan het handelen van mensen gedragspatronen oplegt en die als zodanig het handelen in belangrijke mate bepaalt – maar niet absoluut bepaalt of determineert” (Woldring 1993:43). Als cultuur zich op een dergelijke manier manifesteert, is er volgens Woldring sprake van een ‘politieke cultuur’ die is opgebouwd uit opvattingen over wat in een politiek bestel behoort te gebeuren (normen en waarden), wat waarschijnlijk zal gebeuren (verwachtingen) en wat wenselijk en nastrevenswaard is (belangen en doelen). Dit alles resulteert in een aantal fundamentele visies of oriëntaties op politieke objecten of verschijnselen.

Danziger beschouwt politieke cultuur dan weer als “the configuration of a particular people’s political orientations – that is, as the generalized belief system of many.” (2005:31) Sodaro omschrijft politieke cultuur op zijn beurt vrij breed als “a pattern of shared values, moral

norms, beliefs, expectations, and attitudes that relate to politics and its social context. Political culture reflects the ways people think and feel about political life. It consists of clusters of attitudes about authority, government, and society that are accepted by large portions of a country's population, quite often the majority. It includes broadly diffused core values, especially those that relate to political ideals and social relations." (2004:256)

Almond en zijn collega's maken een onderscheid tussen drie niveaus. Politieke cultuur omvat volgens hen de oriëntatie van burgers t.a.v. het politieke systeem, het politieke besluitvormingsproces en de beleidsuitkomsten en -gevolgen: "the system level involves how people view the values and organizations that comprise the political system. Do citizens identify with the nation and accept the general system of government? The process level includes expectations of how politics should function, and individuals' relationship to the political process. The policy level deals with the public's policy expectations for the government. What should be the policy goals of government and how are they to be achieved?" (2008:43). Op het eerste niveau gaat het bijvoorbeeld om de vraag of burgers het politieke systeem als legitiem beschouwen, op het tweede niveau of ze er zich voldoende bij betrokken voelen, en op het derde niveau of er sprake is van goed beleid en wat dat dan zou moeten zijn. Het gaat bij politieke cultuur m.a.w. om diep gewortelde visies, overtuigingen, symbolen, waarden, enz., die de situatie waarin politieke actie zich voordoet, definiëren.

Het onderzoek naar politieke cultuur leunt soms dicht aan bij onderzoek naar de publieke opinie en gebeurt al eeuwenlang. Vaak gaat het daarbij om een zoektocht naar het causale verband tussen karakteristieke overtuigingen, waarden en tradities van een bepaald politiek systeem en de mate van stabiliteit van het bewind dat erop gebaseerd is. Plato en Aristoteles waren erg geboeid door de attitudes die mensen ten opzichte van de autoriteiten hadden. Zij geloofden dat sommige attitudes tot een democratie leiden, terwijl andere botsten met de democratische principes. Ook Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), met zijn *Du contrat social ou principes du droit*

politique (1762), tijdgenoot Edmund Burke (1729-1797), met zijn *Reflections on the Revolution in France* (1790) en Alexis de Tocqueville (1805-1859), met *De la démocratie en Amérique* (1835 en 1840) gingen op zoek naar de voorwaarden voor een stabiel regime.

De Tocqueville onderzocht daarvoor de democratie in Amerika en ontdekte dat de Amerikaanse voorliefde voor vrijheid en de attitudes die de Amerikanen jarenlang hadden opgedaan door samenwerking en zelfbestuur op dorpsniveau, een grotere invloed hadden op de Amerikaanse democratie dan bijvoorbeeld de grondwet. Ook de Duitse socioloog Max Weber (1864-1920) ging in zijn *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (1904-1905) op zoek naar een verklaring voor het kapitalisme in het protestantisme. Volgens Weber was de protestantse werkethiek, de calvinistische arbeidsethos (hard werken, spaarzaamheid, enz.), gunstig voor de ontwikkeling van het kapitalisme. Dat verklaarde volgens hem waarom het kapitalisme in de 18de eeuw in de Angelsaksische wereld ontstond en niet tijdens de bloeiende Italiaanse periode van de 14de eeuw. Zijn theorie was een alternatief voor bijvoorbeeld het marxisme.

Na de baanbrekende studie van Almond en Verba (1963), die we in het volgende punt bespreken, wordt er ook recent opnieuw onderzoek naar politieke cultuur gevoerd. Sommige onderzoekers concentreren zich daarbij op het 'nationale karakter' van bepaalde landen.² Deze onderzoekers proberen dat nationale karakter te definiëren, om op basis daarvan het politieke gedrag in bepaalde landen te voorspellen. Een voorbeeld is het onderzoek van Ervand Abrahamian (1993). Hij analyseerde de paranoïde stijl van de Iraanse politiek, die gekenmerkt zou worden door een constante vrees voor buitenlandse samenzweringen en plannen om het Iraanse bestuur omver te werpen. Abrahamian verklaart dit door te wijzen op de nationale cultuur die geken-

2. Hoewel het gevaar bestaat de foute redenering te maken een dominante cultuur gelijk te stellen met de nationale cultuur. De dominante cultuur zou enkel de waarden van de elite kunnen reflecteren (denk aan België in de 19de en begin 20ste eeuw).

merkt wordt door pessimisme, egoïsme, wantrouwen, oneerlijkheid en onderdanigheid.

Ook Samuel Huntingtons befaamde boek *The Clash of Civilizations* (1996) is een voorbeeld van een dergelijke studie. Huntington beschreef negen beschavingen, die verschillen qua geschiedenis, taal, cultuur en godsdienst. Op basis daarvan maakte hij een onderscheid tussen de Afrikaanse, boeddhistische, confucianistische, hindoeïstische, islamitische, Japanse, Latijns-Amerikaanse, orthodoxe en westerse beschaving. Nog voor 9/11 stelde hij dat in de 21ste eeuw niet landen, maar culturen de belangrijkste bron van politieke conflicten zouden vormen. Als illustratie verwijst hij o.m. naar het Joegoslavische conflict in de jaren 1990, waaraan geen ideologie of economisch belang ten grondslag lag, maar culturele verwantschap. Recenter wordt ook naar de culturele kloof verwezen om te verklaren waarom de toetreding van Turkije tot de Europese Unie lijkt te stokken. Hoewel de oorsprong van het conflict tussen de Islam en het Westen bij religie moet worden gezocht, beweert Huntington dat de hedendaagse verdeeldheid veeleer terug te voeren is tot de aspecten cultuur en beschaving. De kritiek van de Islam geldt immers niet zozeer de christelijke grondslagen van het Westen, maar veeleer de seculiere westerse cultuur en het Amerikaanse materialisme als voornaamste doelwit. De provocerende these van Huntington werd wel bekritiseerd, o.m. omdat hij de Islam te sterk als één geheel beschouwt en bovendien geen oog heeft voor evolutie. De aanname van de Islam als een monolithisch blok werd onder meer onderuitgehaald door de interne conflicten tussen soennieten en sjiieten in Irak en de zware samenlevingsconflicten in het Midden-Oosten, die zichtbaar werden sinds de Arabische Lente van 2011.

Het werk van Huntington over de beschavingskloof stimuleerde wel onderzoek naar culturele verschillen tussen moslimlanden en westerse landen. In het algemeen toonden deze studies slechts beperkte verschillen in politieke attitudes tussen de twee 'beschavingen'. In *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide* toonden Norris en Inglehart op basis van surveys in meer dan 50 landen in de periode 1995-2001 aan dat "there were no

significant differences between the publics living in the West and in Muslim religious cultures in approval of how democracy works in practice, in support for democratic ideals and in approval of strong leadership" (2011:146). Toch zijn verschillen tussen westerse en islamitische landen niet volledig afwezig. Zo zijn de meningen over seksuele en genderissues sterk verdeeld. De algemene conclusie is dat noch culturele verschillen, noch historische antecedenten de these van botsende beschavingen ondersteunen. Cultuur vormt nooit een directe verklarende factor. Politieke cultuur en beschaving zijn overkoepelende termen die een verleidelijk en gemakkelijk raamwerk voor vergelijkingen vormen, maar ook veel cruciale details verhullen.

In ander soort onderzoek wil men via surveys de karakteristieken van een bepaalde politieke cultuur vastleggen. Onderzoekers leggen de antwoorden van burgers van een specifiek land op vragen over hun politieke attitudes samen en zoeken daarin bepaalde patronen. Het eerste grote onderzoek dat deze techniek gebruikte, was dat van Almond en Verba. Ze schreven hun resultaten neer in de klassieker *The Civic Culture* (1963). In de volgende paragraaf gaan we dieper in op dit baanbrekende onderzoek.

2.3 THE CIVIC CULTURE

2.3.1 ALMOND EN VERBA

De eerste systematische studie naar politieke cultuur was die van Almond en Verba uit 1963. In hun boek *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* vergeleken zij de politieke cultuur van vijf verschillende landen (Verenigde Staten van Amerika, Groot-Brittannië, Italië, Bondsrepubliek Duitsland en Mexico). Daarmee nemen ze stelling in tegen het institutionalisme, dat stelt dat de stabiliteit van democratieën vooral bepaald wordt door hun instellingen. Volgens Almond en Verba was ook de concrete houding van een bevolking t.a.v. de politiek van groot belang voor de politieke stabiliteit. In die tijd had het westerse democratische model net een aan-

val van het fascisme moeten doorstaan en werd het geconfronteerd met het communisme. De dekolonisering was in opmars en de vraag rees of de nieuwe onafhankelijke staten stabiele democratieën zouden worden of niet. De doelstelling van het onderzoek van Almond en Verba was dan ook duidelijk: onderzoeken of bepaalde culturele voorwaarden tot bepaalde soorten politieke systemen (al dan niet stabiele democratieën) leiden. Daarvoor namen ze in 1959 enquêtes af bij 5000 inwoners van deze vijf landen. Hun studie wordt nog altijd als een mijlpaal beschouwd in het onderzoek naar politieke cultuur.

Als theoretisch kader gebruikten ze de benadering van de zeer invloedrijke Amerikaanse socioloog Talcott Parsons (1902-1979), die de samenleving vergeleek met biologische organismen. Hij schreef die theorie neer in *The Social System* uit 1951, waarin hij stelde dat elke maatschappij vier basisproblemen moet oplossen: de aanpassing aan de omgeving (*A, adaptation*: hiervoor dient de economie), de realisatie van doelstellingen (*G, goal attainment*: hiervoor zorgt de politiek), het bereiken van maatschappelijke samenhang (*I, integration*: dat doet het culturele subsysteem) en de instandhouding van een normatieve orde (*L, latent pattern maintenance*: dat doen socialisatieprocessen). Almond en Verba waren geïnteresseerd in de 'I' van dit AGIL-model en vroegen zich af welke de kenmerken van een politieke cultuur moesten zijn om de stabiliteit van een democratisch politiek systeem te bewerkstelligen. De cultuur die deze kenmerken vertoonde, noemden ze de *civic culture*. Om te weten waaruit die precies bestond, moesten we volgens Almond en Verba kijken naar de cultuur van Groot-Brittannië en de Verenigde Staten (1963:473).

Volgens Almond en Verba is politieke cultuur “the pattern of orientations to political objects among the members of the nation” (Almond & Verba 1963:15). Deze definitie wordt ook vandaag nog gebruikt. Oriëntaties zijn allerhande diepgewortelde overtuigingen over politiek, die drie vormen kunnen aannemen:

1 cognitieve oriëntaties: de kennis die het individu heeft over politieke objecten;

2 affectieve oriëntaties: de gevoelens die het individu koestert voor politieke objecten;

3 evaluatieve oriëntaties: het oordeel dat het individu velt over politieke objecten.

Deze oriëntaties hebben – zoals gezegd – betrekking op ‘politieke objecten’. Volgens Almond en Verba zijn er vier categorieën van politieke objecten:

1 het politieke systeem als geheel: algemene, globale kenmerken zoals de geschiedenis en de staatsvorm;

2 het individu als deel van het politieke systeem: de rol die het individu vervult, zijn of haar rechten, plichten en kansen;

3 inputobjecten: alles wat betrekking heeft op het tot stand komen van een bepaald beleid, zoals de verschillende politieke eisen;

4 outputobjecten: het beleid en alles wat betrekking heeft op de uitvoering ervan.

Naast deze definitie ontwikkelden Almond en Verba ook ideaaltypes van politieke cultuur. Op basis van hun enquêtes onderscheidde ze er drie:

1 *Parochial political culture*: de minst democratische van de drie vormen. Mexico was destijds het voorbeeld van deze vorm van politieke cultuur. Er heerst een algemene onwetendheid over politieke objecten en een gebrek aan betrokkenheid bij het politieke gebeuren. Burgers zijn niet trots op hun politieke systeem, ze identificeren zich meer met hun lokale gemeenschap (vandaar ‘parochiaal’), ze verwachten weinig van de politiek, zijn er ook maar weinig in geïnteresseerd en voelen zich machteloos. Ze hebben noch het verlangen noch de mogelijkheid om invloed te hebben op de politiek.

2 *Subject political culture*: de cultuur zoals die toen in West-Duitsland en Italië bestond. Een hoge graad van algemene politieke kennis, maar een afkeer om te participeren in politieke processen, vaak veroorzaakt door een gevoel van machteloosheid. Burgers volgen het nieuws, maar zijn niet echt trots op hun politieke systeem. Ze voelen er zich ook minder bij betrokken. Ze discussiëren niet graag over politiek, ze denken dat ze enkel via direct contact met politici invloed kunnen hebben en hebben dan ook minder zin om lid te wor-

den van verenigingen. Ze zien zich vaker als gehoorzame burgers die niet zoveel vat hebben op politiek.

- 3 *Participant political culture*: politieke kennis gecombineerd met een hoge bereidwilligheid om in het politieke gebeuren te participeren. Mensen hebben het gevoel dat ze het verschil kunnen maken en met hun betrokkenheid politieke invloed hebben. Burgers zijn trots op hun politieke systeem, ze tonen zich politiek competent en effectief. Ze zijn actief in hun gemeenschap en zijn vaak lid van verenigingen. Ze vertrouwen ook sneller andere burgers. Voorbeelden waren de VS en Groot-Brittannië.

Deze ideaaltypes bestaan als zodanig niet in het echt. Politieke culturen zullen dus altijd een mix zijn van deze drie types. Daarbij zal de ene politieke cultuur wat meer of minder kenmerken van het ene ideaaltipe hebben dan de andere. Almond en Verba onderstrepen echter dat geen enkele van deze types geschikt is om een stabiele democratie op te funderen. Daarvoor is een specifieke mix van verschillende kenmerken nodig, ook wel de *civic culture* genaamd. De Verenigde Staten en Groot-Brittannië benaderden volgens de auteurs het meest deze *civic culture*, die vaak verkeerd gebruikt wordt als synoniem voor politieke cultuur. Duitsland, Italië en Mexico misten daarentegen de nodige culturele basis om stabiele democratieën te kunnen zijn, aldus Almond en Verba (1963:496). Hun *civic culture* kon niet gelijkgesteld worden met de participatieve cultuur, maar combineert participatie en passiviteit.

In een *civic culture* bezitten inwoners een vrij hoge kennis van het politieke systeem en zijn ze ervan overtuigd dat ze via politieke actie het systeem kunnen beïnvloeden. Dit gaat echter gepaard met de erkenning van het gezag dat de politieke elite heeft om in hun plaats allerhande beslissingen te nemen. De elite is op haar beurt niet ongevoelig voor de voorkeuren die de massa via politieke actie laat blijken. In een *civic culture* bestaat er een evenwicht tussen een kritische en een actieve betrokkenheid van delen van de massa bij het politieke gebeuren enerzijds, en respect voor politieke autoriteiten anderzijds. Als deze vermenging er niet is, kan het met een politiek systeem twee kanten opgaan (van Schendelen 1990). Ofwel verliest het zijn

democratische karakter door de politieke apathie en de passieve lijdzaamheid van zijn burgers. Ofwel gaat het ten onder aan overdreven activisme en al te scherpe politieke polarisatie. Enkel door een evenwicht te vinden tussen die twee uitersten, kunnen democratieën stabiliteit verkrijgen of zich handhaven. Met deze stelling gingen Almond en Verba in tegen het toen overheersende institutionalisme, dat goed functionerende politieke instellingen op basis van mooi uitgewerkte (grond)wetten als voldoende voorwaarde zag om een stabiel regime uit te bouwen. Almond en Verba benadrukten daarentegen de houding van de politieke massa ten aanzien van het politieke systeem waarin het functioneert, als doorslaggevende factor voor de stabiliteit van een democratie.

Uit verder onderzoek dat in de lijn van Almond en Verba werd verricht, kunnen drie globale voorwaarden gededileerd worden die in een politieke cultuur aanwezig moeten zijn om van een stabiele democratie te kunnen spreken:

- 1 voldoende politieke betrokkenheid om het democratische karakter te behouden, maar gering genoeg om niet te verglijden naar overdreven activisme;
- 2 voldoende gevoelens van gemeenschapszin en verbondenheid (het algemeen belang) om te vermijden dat het politieke systeem verdrukt wordt onder een escalatie van maatschappelijke en politieke tegenstellingen;
- 3 voldoende geloof in de legitimiteit van het systeem om ervoor te zorgen dat het sturend optreden van de politieke autoriteiten aanvaard wordt.

Enkel als aan die drie voorwaarden wordt voldaan, kan een democratisch politiek systeem crisismomenten overleven en grote problemen het hoofd bieden. Daarmee komt het onderzoek over politieke participatie heel dicht in de buurt van politieke legitimiteit.

2.3.2 POLITIEKE LEGITIMITEIT EN POLITIEK VERTROUWEN

Legitimiteit kent vele definities en betekent in zekere zin 'rechtmatigheid' en verwijst naar de aanvaarding van gezag: de bestuurder wordt het recht toegeschreven om

te besturen. Politieke legitimiteit verwijst naar een onder de bevolking wijdverspreid geloof dat diegenen die de macht hebben om het volk te leiden, daartoe ook het recht hebben en de juiste mensen zijn om dat te doen. Legitimiteit slaat dan op de bereidheid van wie regels moet respecteren om die politieke beslissingen te accepteren, ook als men het daar niet mee eens is. Dat respect zou ontstaan precies omwille van de specifieke bron van de macht, namelijk omdat die als legitiem wordt aangezien. Legitimiteit verwijst m.a.w. naar het omzetten van macht in gezag. Een regel of regelgever die als legitiem wordt beschouwd, zal worden gerespecteerd en gehoorzaamd. Een politiek systeem is legitiem als de burgers de regels die door de autoriteiten worden uitgevaardigd, vrijwillig aanvaarden omdat ze aannemen dat de gezagsdaad hun belangen of waarden dient. Overheidsgezag dat legitiem is, is duurzamer en stabiel.

Legitimiteit (afkomstig van het Latijnse 'legitimare') is een zeer complex begrip. Het kan meerdere betekenissen hebben, afhankelijk van de context of het domein waarop het betrekking heeft. Juristen gebruiken het anders dan filosofen, sociologen of politicologen. Bij de eersten is het synoniem voor legaal. Bij filosofen verwijst het doorgaans naar rechtvaardigheid. Sociologen en politicologen, ten slotte, bekijken in welke mate gezag een duurzaam patroon heeft, of het kan rekenen op vrijwillige gehoorzaamheid of vanzelfsprekende volgzzaamheid (de Bakker 2001:16). Hier gaat het om een 'realistische' invulling: het is de empirie die zegt of er al dan niet legitimiteit is, namelijk hoe groot de kans is dat opdrachten van gezaghebbende personen of instellingen ook daadwerkelijk uitgevoerd worden. Legitimiteit is een basis van gezagsrelaties (naast bijvoorbeeld dwang gebaseerd op geweld, gewoonte, emotie, plichtsgevoel). Legitimiteit is breed, maar kan op heel verschillende zaken betrekking hebben. Zo is er een groot verschil tussen het ter discussie stellen van de legitimiteit van een politiek regime en het ter discussie stellen van politici binnen dat regime.

In de literatuur worden verschillende vormen van legitimiteit onderscheiden. De vormen die het vaakst terugke-

ren, zijn *inputlegitimiteit*, *throughput- of proceslegitimiteit*, *outputlegitimiteit* en *feedbacklegitimiteit* (zie o.a. Scharpf 1999, 2004; Engelen & Sie Dhian Ho 2004; Van Tatenhove 2008, 2009). Inputlegitimiteit verwijst naar het zogenaamde *government by the people* (zie hoofdstuk 11): zijn politieke beslissingen de uitdrukking, de vertaling van de wil van het volk? Bij deze vorm van legitimiteit ligt het accent op politieke participatie en de vertegenwoordigingen van belangen en preferenties. Outputlegitimiteit sluit meer aan bij *government for the people*. Politieke keuzes en beslissingen zijn legitiem als ze 'leveren', als ze tot goed beleid leiden. Hier zijn de resultaten van het beleid van belang: komen die overeen met de wensen en voorkeuren van burgers (responsiviteit van beleid). Proceslegitimiteit heeft betrekking op de aard en de kwaliteit van de procedures van besluitvorming (bv. in termen van legaliteit, rechtmatigheid, billijkheid, redelijkheid, transparantie, efficiëntie en effectiviteit, duurzaamheid, enz.). Volgens deze vorm van legitimiteit is de wijze waarop beslissingen genomen worden, van groot belang: hoe verloopt de procedure, wie is verantwoordelijk, wie mag deelnemen, welke onderwerpen worden behandeld, enz. Feedbacklegitimiteit, ten slotte, vereist dat politici en bestuurders zich verantwoorden. Deze vorm van legitimiteit hangt af van de manier waarop verantwoording wordt afgelegd, van de kwaliteit van de feedback.

Maar dé klassieke visie op legitimiteit werd uiteengezet door Max Weber (1864-1920). Hij stelde drie ideaaltypes op om de complexe politieke gebruiken inzake dominantie beter te kunnen ontrafelen. Zijn inzichten resulteerden in drie vormen van autoriteit, elk met hun eigen bron van legitimiteit: traditionele autoriteit, charismatische autoriteit en rationeel-legale autoriteit.

Een traditionele autoriteit haalt haar legitimiteit uit gewoonte, uit het feit dat het altijd zo geweest is, omdat vele generaties voordien hetzelfde systeem hanteerden. De gezagsdragers worden niet ter discussie gesteld en hoeven geen verantwoording af te leggen, omdat een vaak eeuwenoude geschiedenis aan hun kant staat. Typische voorbeelden van een dergelijke autoriteit zijn

vooral te vinden in kleine (stammen)gemeenschappen waar gezag patriarchaal (de dominantie van de man) en/of gerontologisch (op basis van leeftijd) wordt bepaald. Ook in onze huidige politieke systemen zijn er elementen terug te vinden van dergelijke traditionele autoriteit. Gezag op basis van erfelijkheid in vrij despotische politieke systemen, zoals het Saoedi-Arabische, of in constitutionele parlementaire monarchieën, zoals het Verenigd Koninkrijk, Nederland of België, zijn uitingen van deze vorm van autoriteit.

Webers tweede ideaaltype, de charismatische autoriteit, haalt zijn legitimiteit uit de bijzondere uitstraling van een krachtige persoonlijkheid. Het is gebaseerd op de capaciteit van een charismatische figuur om een directe en persoonlijke aantrekkingskracht uit te oefenen op zijn of haar volgers. Leiderschap wordt gevestigd via psychologische controle door – met bijna mythische allures – loyaliteit, emotionele afhankelijkheid en zelfs verafgoding op te wekken. Hoewel charisma gezien wordt als een persoonsgebonden, natuurlijke eigenschap, wordt charismatisch gezag meestal begeleid door een ondersteunende personencultus. Gezag dat (bijna) uitsluitend gebaseerd is op charisma, wordt gekenmerkt door twee factoren. Ten eerste is het vrijwel ongelimiteerd: de leider is onfeilbaar en onbetwistbaar, de massa moet zich onderwerpen als gehoorzame volgelingen. Ten tweede overleeft het regime dat erop gebaseerd is, maar zelden de leider. Dit was onder meer het geval bij leiders zoals Napoleon (1769-1821) en Hitler (1889-1945).

Ten slotte kan nog opgemerkt worden dat zowat alle politieke leiders hun (groot of klein gehalte aan) charismatische kwaliteiten optimaal proberen te ontplooiën, door de manier waarop ze verschijnen (in de media), de inhoud van hun propaganda of de wijze waarop ze spreken. Het is echter niet omdat een politiek leider over heel wat charisma beschikt – denk maar aan de gewezen Amerikaanse president J.F. Kennedy (1917-1963) of de Britse ex-premier Margaret Thatcher (1925-2013) – dat er kan worden gesproken van charismatische autoriteit. Hun leiderschap is immers gebaseerd op de officiële functie die ze bekleeden. Hun charisma is niet meer dan

een hulpmiddel om de nodige loyaliteit en het nodige respect af te dwingen.

Het derde ideaaltype is de zogenaamde rationeel-legale autoriteit, waarvan de legitimiteit stoelt op een rationele toepassing van een formeel normenstelsel. Deze vorm van autoriteit is tegenwoordig in de meeste moderne staten aanwezig. Gezag is gebaseerd op officiële, (grond)wettelijke regels die vastleggen of limiteren hoe ver de macht en de bevoegdheid van een functie reiken. Autoriteit is dus verbonden aan een bepaalde functie en niet afhankelijk van een traditie of een persoon. Gezagsdragers zijn slechts instrumenten, die afhankelijk van de regels gehoorzaamheid kunnen eisen. Omdat politieke leiders zich ook zelf aan de regels moeten houden en vervangbaar zijn, is er volgens Weber bij dit ideaaltype aanzienlijk minder kans op machtsmisbruik of onrecht dan bij de twee vorige ideaaltypes. Bovendien zullen gezagsdragers in deze vorm van autoriteit de regels zo efficiënt mogelijk toepassen. Hun machtsuitoefening is immers niet gebaseerd op traditioneel of affectief handelen, maar op rationeel handelen. Dergelijk doelrationeel handelen resulteert in het ontstaan van een bureaucratie, waardoor regels zakelijk worden uitgevoerd.

Deze klassieke benadering van Weber dateert van het begin van de 20ste eeuw, maar wordt in sociaalwetenschappelijke kringen nog steeds als relevant beschouwd. Toch werd ze ook al vele malen bekritiseerd en/of geactualiseerd. Een van de voornaamste kritieken luidt dat Webers analyse niets zegt over de omstandigheden waarin politieke autoriteit via massapolitieke participatie zwaar ter discussie staat, maar het politieke systeem op zich niet aan legitimiteit moet inboeten. Onpopulaire politieke beslissingen kunnen sterk gecontesteerd worden, waardoor politieke crisissen ontstaan, maar dat wil nog niet zeggen dat de rechtmatigheid van het vigerende politieke systeem ter discussie wordt gesteld. Het denken over en de criteria van legitimiteit zijn sinds Weber uiteraard geëvolueerd. Zo zou legitimiteit vandaag meer ontstaan vanuit overleg, participatie en consultatie, vanuit onderhandelend besturen. Als mensen mee betrokken

worden bij het nemen van gezagsbeslissingen (horizontale bestuursvorm), dan zullen ze die ook gemakkelijker aanvaarden (zie het luik over politieke participatie).

David Beetham (1991) wees er in zijn werk *The Legitimation of Power* op dat Weber (en met hem het gros van de politieke wetenschappers) 'legitimiteit' in feite enkel zag als een 'geloof in legitimiteit'. Om het met de woorden van Andrew Heywood te zeggen: "Political philosophers treat legitimacy as a moral or rational principle, the grounds on which governments may demand obedience from citizens. The *claim* to legitimacy is thus more important than the *fact* of obedience. Political scientists, however, usually see legitimacy in sociological terms: that is, as a willingness to comply with a system of rule regardless of how this is achieved." (Heywood 2013:81) Volgens deze visie is legitimiteit dus eerder een kwestie van geloof in legitimiteit, in 'the right to rule'.

Uit wat voorafgaat, mag duidelijk zijn dat politieke legitimiteit ook in verband staat met politiek vertrouwen, een van de thema's die door Almond en Verba werden onderzocht. De term verwijst naar het geloof dat bestuurders doorgaans met goede bedoelingen en tegelijk effectief handelen bij het dienen van de publieke belangen. Politiek vertrouwen staat volgens Heywood voor "the level of confidence people have in one another in discharging their civic responsibilities and crucially, the confidence citizens have that politicians generally, and leaders in particular, will keep their promises and carry out their public duties honestly and fairly." (2013:87) In de jaren 1990 en het begin van de 21ste eeuw overheerste het idee dat het politieke vertrouwen in veel westerse democratieën daalde. Zo stelde Pippa Norris in haar oorspronkelijke onderzoek (1999) dat het vertrouwen in instellingen zoals het parlement, de openbare diensten en het leger in de 17 landen die ze onderzocht, in de periode 1981-1991 inderdaad daalde. Een recente update van haar studie schetst echter een genuanceerder beeld: "Overall fluctuations over time usually prove far more common than straightforward linear or downward trends" (2011:82). Ze concludeert dat politiek vertrouwen in het eerste decennium van de 21ste eeuw door

specifieke gebeurtenissen fluctueert, maar zich op een lager niveau heeft gestabiliseerd.

Sinds de studie van Almond en Verba zijn de Amerikaanse en Britse civic cultures geëvolueerd naar meer sceptische en instrumentele houdingen zonder evenwel het overleven van de liberale democratie in gevaar te brengen. Putnam (2002) wijst op de deflatie van de politieke cultuur. Vertrouwen in de medemens zorgt voor sociaal kapitaal en vertrouwen in de overheid creëert politiek kapitaal. We zien dus een andere invalshoek voor de culturele basis van de stabiele liberale democratie, een die gefocust is op politiek vertrouwen en niet op civic culture. Daarmee maken we al meteen de brug naar kritiek op Almond en Verba.

2.3.3 KRITIEK OP ALMOND EN VERBA

Almond en Verba hebben heel wat kritiek gekregen. Hague en Harrop (2013:95-96) halen in dat verband twee belangrijke punten aan. Ten eerste hadden Almond en Verba te weinig aandacht voor subculturen bepaald door ras en klasse. Daardoor zijn ze blind voor het feit dat wie een minder goede opleiding geniet en tot de arbeidersklasse behoort, het minst geëngageerd is in formele politieke processen en dat politieke participatie vooral te vinden is bij de goedopgeleide middenklasse. Civic culture is in die zin eigenlijk een gezuiverde herformulering van een klassenmaatschappij. Ten tweede slaagden Almond en Verba er niet in een gedetailleerd beeld te geven van de oorsprong en evolutie van politieke cultuur. Politieke cultuur wordt gewoon beschouwd als een (vaststaand) gegeven. De onderliggende gedachte bij de kritieken was dat politieke cultuur niet kan worden beschouwd als een vaststaand en stabiel gegeven, maar veeleer als een dynamisch gegeven dat vormgegeven wordt door de politiek zelf.

Een andere kritiek spitste zich vooral toe op de sterke Angelsaksische vooringenomenheid van het werk. Aangezien er enkel in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië een *civic culture* terug te vinden was, voedde de studie

de bestaande tendens om de Europese continentale politiek per definitie als onstabiel te beschouwen. Onder andere Arend Lijphart (1977) stelde dit ter discussie en toonde aan dat er ook stabiele politieke systemen zijn die niet voldoen aan de kenmerken van de *civic culture*. Hij onderzocht samenlevingen die diep verdeeld waren op het religieuze, ideologische, taalkundige, raciale of etnische vlak en stelde vast dat ook daar stabiele regimes mogelijk zijn.

Volgens Lijphart (zie hoofdstuk 11) zijn er in een dergelijke context twee voorwaarden voor een stabiel regime. Ten eerste moet er binnen de verdeelde politieke elite een bereidheid zijn om samen te werken (lees: compromissen sluiten). Ten tweede moeten de politieke instellingen de samenwerking bevorderen (*power-sharing institutions*). Een dergelijk diep verdeeld, maar toch stabiel politiek systeem – zoals in het naoorlogse België, Nederland en Zwitserland – bestempelde Lijphart als een *consociational democracy* (pacificatiedemocratie). In tegenstelling tot Almond en Verba, die de politieke instellingen als een afgeleid product van de politieke cultuur beschouwden, benadrukt Lijphart dus de verregaande invloed van deze instellingen. In het hoofdstuk over democratie gaan we verder in op het werk van Lijphart.

2.4 SUBCULTUREN EN BREUKLIJNEN

Het werk van Arend Lijphart sluit nauw aan bij het onderzoek naar politieke subculturen. Sommige politieke wetenschappers, zoals Dennis Kavanagh (1972), wezen er namelijk op dat er nergens sprake is van één nationale politieke cultuur. In een politiek systeem bestaan vaak verschillende politieke subculturen naast elkaar. Er is sprake van een subcultuur als de politieke cultuur van een bepaalde groep in een voldoende mate afwijkt van de politieke cultuur van een grotere groep. Volgens Kavanagh zijn er vier mogelijke afwijkp patronen:

- culturele verschillen tussen de elite en de massa;
- culturele verschillen binnen de elite;
- culturele verschillen tussen opeenvolgende generaties;

- culturele verschillen binnen de sociale structuur van de maatschappij.

Ten eerste kan de politieke cultuur van de elite afwijken van die van de massa door de exclusieve toegang die de elite heeft tot informatie, kennis en middelen. Daarnaast kan de elite ook gezien worden als een verdeelde groep met verschillende subculturen. Het functioneren van het politieke systeem hangt dan af van de mate waarin deze subculturen van elkaar verschillen en de bereidheid om samen te werken. Een derde benadering ziet politieke cultuur als iets dynamisch en gaat ervan uit dat verschillende generaties andere subculturen kennen. In dit hoofdstuk zullen we echter focussen op de vierde benadering, die naar de sociale structuur van de maatschappij kijkt. Deze benadering hangt namelijk nauw samen met het onderzoek naar politieke breuklijnen. Politieke breuklijnen (*political cleavages*) leiden tot subculturen binnen de sociale structuur, maar het mechanisme van *cross-cutting cleavages* (breuklijnen die elkaar doorkruisen) heeft daarop een stabiliserend effect.

2.4.1 WAT IS EEN BREUKLIJN?

Politieke breuklijnen helpen de voortdurende tegenstellingen en discussies die in de politiek heersen, te verklaren. Ze functioneren als een soort codeerschema voor politieke kwesties. Dergelijke tegenstellingen ontstaan namelijk niet zomaar, maar vertonen een duidelijke structuur. Lipset en Rokkan (1967) schreven een belangrijk werk over deze politieke breuklijnen. Dat bespreken we zo dadelijk. Eerst focussen we echter op de definitie van een breuklijn.

De breuklijntheorie stelt dat de samenleving bepaald wordt door relatief duurzame breuklijnen die meteen ook de politieke ruimte structureren. Het is een bril waardoor naar de samenleving gekeken wordt. Breuklijnen structureren conflicten op die breuklijn (bv. het conflict tussen links en rechts, of tussen etnische groepen zoals Vlamingen en Franstaligen of allochtonen en autochtonen, of tussen levensbeschouwelijke groepen

zoals gelovigen en vrijzinnigen of moslims en christenen) en structureren conflicten tussen de breuklijnen: welke breuklijn is voor een bepaalde kwestie het meest relevant. Gaat het in een conflict om een taalstrijd, een klassenconflict of een levensbeschouwelijk conflict?

Een vaak geciteerde definitie van breuklijnen is die van Bartolini en Mair (1990). Het problematische aan het breuklijnconcept is voor hen de intermediaire positie ervan tussen de twee voornaamste benaderingswijzen binnen de politieke sociologie: “that of social stratification and its impact on institutions and political behaviour, on the one hand, and that of political institutions and their impact on social structure and change, on the other” (Bartolini & Mair 1990:215). Om dit probleem op te lossen, pogen de wetenschappers een definitie te formuleren die sociale structuur en politieke ordening aan elkaar linkt.

Om van een breuklijn te kunnen spreken, moet er voor Bartolini en Mair voldaan worden aan drie componenten: “an *empirical* element, which identifies the empirical referent of the concept, and which we can define in social-structural terms; a *normative* element, that is the set of values and beliefs which provides a sense of identity and role to the empirical element, and which reflect the self-consciousness of the social group(s) involved; and an *organizational/behavioural* element, that is the set of individual interactions, institutions, and organizations, such as political parties, which develop as part of the cleavage” (Bartolini & Mair 1990:215). Ze onderlijnen nadrukkelijk dat een conflict alleen aanleiding geeft tot een breuklijn in de samenleving als het deze drie facetten combineert.

Heel wat politicologen hanteren tot op vandaag deze definitie van Bartolini en Mair. Maar er zijn uiteraard nog vele andere benaderingen en interpretaties mogelijk. Bovendien heeft ook wie de invalshoek van Bartolini en Mair volgt, nog vragen. Knutsen en Scarbrough (1995) halen een in hun ogen ontbrekend aspect aan in de bijna waterdichte definitie van Bartolini en Mair. Deze laatste hield immers geen rekening met de verhouding tussen hun

drie elementen. Meer zelfs, voor hen kunnen de drie elementen volledig onafhankelijk van elkaar in sterkte variëren. Knutsen en Scarbrough verenigen de definitie door niet alleen te stellen dat de drie elementen van Bartolini en Mair noodzakelijk zijn, maar dat ze eveneens in de juiste verhouding moeten staan ten opzichte van elkaar voordat er sprake kan zijn van een breuklijn. In hun onderzoek, dat zich baseert op stemgedrag en daarom enkel politieke partijen als organisatorisch element in beschouwing neemt, stellen de auteurs: “members of a structurally defined social group adhere to the value orientation associated with the group and support the party giving political voice to those values.” (Knutsen & Scarbrough 1995:500) Stel dat er bijvoorbeeld empirisch gezien in een bepaalde samenleving een grote groep nationalisten aanwezig is, maar een nationalistische partij slechts op marginale steun kan rekenen, dan is er volgens deze onderzoekers geen sprake (meer) van een breuklijn.

2.4.2 LIPSET EN ROKKAN

Seymour Lipset (1922-2006) en Stein Rokkan (1921-1979) schreven in hun *Party Systems and Voter Alignments* (1967) een baanbrekend eerste hoofdstuk over politieke breuklijnen. Hierin stelden ze vast dat, ondanks de geografische, historische en culturele verschillen tussen landen, er overall min of meer soortgelijke partijen zijn, die op eenzelfde ideologie bouwen (christendemocraten, liberalen, socialisten, nationalisten). Volgens Lipset en Rokkan is dit te verklaren door de grote transformaties die de westerse wereld de voorbije 250 jaar onderging (Deschouwer 1993). Ze onderscheiden twee belangrijke revoluties, die telkens twee breuklijnen tot gevolg hebben. Hun model wordt geschematiseerd in Figuur 1.

De politieke of nationale revolutie gaat over het vormen van natiestaten en de liberale democratie. Een dergelijke revolutie heeft twee breuklijnen tot gevolg. Ten eerste ontstaat er een conflict tussen de kerk die er vaak een geprivilegieerde en invloedrijke positie op nahoudt, en de nieuwe nationale staat die ‘liberaal’ en gesecculariseerd is. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting op het vlak van

de politieke (of nationale) revolutie	=>	kerk vs. staat periferie vs. centrum
de economische (of industriële) revolutie	=>	primaire economie vs. secondaire economie arbeid vs. kapitaal

Figuur 1. Het model van Lipset en Rokkan (bron: Lipset & Rokkan 1967).

cultuur en onderwijs, waar de kerk haar monopolie verliest en moet opboksen tegen het staatsonderwijs. Een tweede breuklijn is die tussen centrum en periferie. Als een natiestaat gevormd wordt, krijgt het hele land eenzelfde identiteit, taal of zelfs religie opgelegd. Sommige regionale bewegingen kunnen zich hier niet in vinden en verzetten zich. Voorbeelden hiervan vinden we terug in Ierland, Baskenland, Corsica en Vlaanderen.

De economische (industriële) revolutie produceert nog twee extra breuklijnen. Zo ontstaat er enerzijds een conflict tussen oude rurale belangen (landbouw) en de nieuwe industriële sector. Dit komt onder andere tot uiting in de handelspolitiek. De landbouwsector pleit hier voor een protectionistische politiek, terwijl de nieuwe industriële vrije markt en liberalisering eisen. Daarnaast leidt deze revolutie tot de breuklijn tussen werknemers en werkgevers. Dit conflict tussen arbeid en kapitaal is ook vandaag nog altijd typerend voor de links-rechtsbreuklijn.

Soms krijgen bepaalde breuklijnen een langdurig of permanent karakter. Dit noemt men de *freezing hypothesis*. Volgens Lijphart en Rokkan (1967) reflecteerde het partijstelsel van de jaren 1960 de breuklijnenstructuur van de jaren 1920. De partijstructuur was ouder dan het electoraat. Volgens Lipset en Rokkan liggen de oorzaken van sommige conflicten al eeuwen achter ons, maar zijn de breuklijnen die daardoor ontstonden, bevroren, waardoor ons politieke denken er nog steeds door beheerst wordt. De breuklijnen zijn als het ware geïnstitutionaliseerd, waardoor ze een permanent karakter krijgen. Politieke partijen die op basis van deze breuklijnen ontstaan

zijn, gaan zich op deze breuklijn bijvoorbeeld blijven profileren, ook als de hoogdagen van de conflicten waarop ze gebaseerd zijn, al lang achter ons liggen. Zo werd de socialistische partij opgericht in de 19de eeuw omwille van het conflict tussen arbeid en kapitaal. De uitbuiting van de arbeid(ers) door kapitaal is ondertussen sterk verminderd, maar de socialistische partij blijft zich wel op deze breuklijn profileren (Deschouwer & Hooghe 2005). In België zijn er traditioneel drie belangrijke breuklijnen: de levensbeschouwelijke breuklijn, het conflict tussen de verschillende taalgemeenschappen en de strijd tussen arbeid en kapitaal. Zoals uit het vorige voorbeeld blijkt, ontstaan in het verlengde van deze breuklijnen vaak politieke partijen (zie hoofdstuk 7).

Maar niet alleen politieke partijen enten zich op bepaalde breuklijnen. In sommige landen vormen zich zelfs uitgebreide netwerken van organisaties (werknemers- en werkgeversorganisaties, gezondheidsinstellingen, culturele verenigingen, onderwijsinstellingen, mediakanalen, banken, enz.) op bepaalde breuklijnen. Als dit het geval is, bijvoorbeeld in België en Nederland, dan spreekt men van verzuiling. De verschillende organisaties die tot dezelfde zuil behoren, hebben hechte financiële, logistieke en professionele banden en werken nauw samen om hun (politieke) macht te behouden en uit te breiden. Ze oefenen rechtstreeks invloed uit op het politieke gebeuren via vertegenwoordigers in politieke partijen, beleidsinstellingen en allerhande overheidsdiensten. In België heb je drie klassieke zuilen: de katholieke, de socialistische en de liberale, maar hun macht is niet evenredig verspreid. In Vlaanderen staat de katholieke zuil het sterkst, terwijl Wallonië wordt gedomineerd door de socialistische zuil. De liberale zuil is in beide landsdelen slechts het kleine broertje. Terwijl het Schoolpact van 1958 de verzuiling institutionaliseerde, deden zich vanaf de jaren 1950 grote maatschappelijke veranderingen voor. Economische groei en secularisatie zorgden voor een 'ontzuiling van de geesten', waardoor geleidelijk aan ook in de praktijk de harde tussenschotten tussen de verschillende segmenten van de samenleving vervaagden (Deschouwer 2009:192-193). Deze ontzuilingstrend wordt ook geïllustreerd door het feit dat in de laatste

decennia steeds meer organisaties zich niet meer specifiek aan één bepaalde zuil willen binden. Een voorbeeld hiervan is het vroegere Nationaal Christelijk Middenstandsverbond (NCMV), dat in 2000 zijn naam veranderde in het meer neutrale Unie van Zelfstandige Ondernemers (UNIZO).

Hoe komt dat een land, ondanks de *freezing hypothesis* en verzuiling, niet ten onder gaat aan conflicten? Het antwoord ligt in de *cross-cutting cleavages*, of elkaar doorkruisende breuklijnen. Die doorkruising heeft een matigend effect: de positie op de ene breuklijn heeft invloed op de intensiteit van de spanning op een andere breuklijn. Dit mechanisme wordt door Els Witte treffend beschreven: “Op de stabiliteit van het regime oefende de verzuiling lange tijd een positieve invloed uit. Dit vloeide niet alleen voort uit het feit dat elke zuil ernaar streefde om zich via staatssteun te handhaven, maar had ook te maken met het feit dat elk individu, in dit verzuilde systeem meestal tot verschillende organisaties van de zuil behoorde. (...) Aangezien elk individu thuishoorde in een constellatie met drie socio-culturele kenmerken, liet hij zich minder gemakkelijk meeslepen door één van de conflicten en nam hij er slechts partieel aan deel. Geen enkele van de fundamentele spanningen kon zich daardoor optimaal ontplooiën, zodat er een wederzijdse beïnvloeding en afremming was. Zo dreef de schoolstrijd een wig in het sociaal-economische conflictgebied en onderging de communautaire tegenstelling duidelijk de invloed van de economische spanningen. Als zich in één reeks tegenstellingen een verhevigd conflict voordeed, remde dit de andere tegenstelling af, veroorzaakte het zo een balancerend mechanisme en werkte dus uiteindelijk stabiliserend.” (Witte 1997:402)

Om het te verduidelijken met een voorbeeld: stel je de verschillende situaties voor waarin een katholieke, Vlaamsgezinde arbeider kan terecht komen. Bij sociaal-economische spanningen kan hij met zijn vrijzinnige en/of Waalse collega's één front vormen om meer sociale rechten te verkrijgen. Omdat hij Vlaamsgezind is, keert hij zich misschien tegen zijn Waalse landgenoten als het over communautaire problemen gaat. En omdat hij

katholiek is, staat hij lijnrecht tegenover vrijzinnige Vlamingen en Walen. Op die manier komen nooit twee homogene segmenten van de bevolking lijnrecht tegenover elkaar te staan, zodat *cross-cutting cleavages* een stabiliserend effect hebben.

2.4.3 POSTMATERIALISME EN NIEUWE BREUKLIJNEN

Nadat Lipset en Rokkan in 1967 hun breuklijnenmodel naar voren schoven, kregen ze heel wat kritiek. Sommige onderzoekers wijzen er daarbij op dat de scheiding tussen arbeid en kapitaal, en tussen kerk en staat, vandaag veel minder belangrijk is omdat nieuwe breuklijnen de kop hebben opgestoken. Een belangrijke auteur in dit opzicht is Ronald Inglehart (1977). Hij vindt de traditionele breuklijnen van Lipset en Rokkan voorbijgestreefd door de welvaartstijging en stelt twee nieuwe breuklijnen voor. Zijn onderzoek is gebaseerd op het concept van politieke generaties, een van de concepten die erin slagen om evoluties in politieke cultuur te helpen verklaren. Het idee is dat elke generatie het vermogen heeft een specifiek perspectief op politiek te ontwikkelen dat verschilt van de voorgaande en de volgende generatie. Generaties die bijvoorbeeld opgroeien in een periode van oorlog of depressie, zullen hun politieke houdingen daardoor beïnvloed zien en zullen die houdingen de rest van hun leven gedeeltelijk blijven meedragen. Inglehart vindt de traditionele breuklijnen van Lipset en Rokkan wat voorbijgestreefd en stelt nieuwe vast.

Een eerste nieuwe breuklijn is volgens Inglehart het conflict tussen materialisme en postmaterialisme. Inglehart gaat daarbij uit van de theorie over de behoeftehiërarchie van de Amerikaanse klinisch psycholoog Abraham Maslow (1908-1970) uit 1943, volgens dewelke de mens op de eerste plaats materiële noden nastreeft en slechts ethische en esthetische behoeften ontwikkelt als er aan die materiële noden voldaan is. Inglehart gaat uit van een duurzame socialisering op vrij jonge leeftijd, waardoor de waarden die worden doorgegeven en de latere

politieke houding die eruit voortvloeit, sterk afhankelijk zijn van het tijds kader waarin iemand opgroeit. De stelling luidt dat mensen de meeste waardering hebben voor zaken die schaars zijn tijdens de periode waarin ze het meest gesocialiseerd worden. Diegenen die opgegroeid zijn tijdens of vlak na een wereldoorlog of in tijden van zware economische crisis, zullen daarom veel belang hechten aan basisbehoeftes en materiële waarden (economische en fysieke zekerheid). Mensen die daarentegen gesocialiseerd zijn in tijden van vrede en sterke economische groei, zijn minder gehecht aan materiële waarden, waardoor er in hun leven meer ruimte is voor postmaterialistische waarden (zoals kwaliteit van het leven, zelfexpressie, verwantschap, cultuur, enz.). Deze verschuivingen in het waardepatroon worden politiek vertaald door steeds minder aandacht te besteden aan onderwerpen zoals militaire veiligheid of economische welvaart, en steeds meer nadruk te leggen op zaken als ecologie, duurzame ontwikkeling, vrijetijdsbesteding, inspraak en levenskwaliteit.

Met deze stelling gaat Inglehart in tegen de *freezing hypothesis* van Lipset en Rokkan. Volgens hem is de relevantie van de traditionele breuklijnen net fel afgenomen en moet het breuklijnenmodel uitgebreid worden met een nieuwe revolutie die postmoderne of postmaterialistische waarden centraal stelt.³ Inglehart omschreef dit als *the silent revolution*, de stille revolutie in de 20ste eeuw die na de eerdere politieke en de industriële revolutie in het Westen een ingrijpende impact had op het politieke gebeuren. Op basis van uitgebreide surveydata toonde Inglehart aan dat, hoe welvarender een democratie is, hoe hoger het aantal postmaterialisten. Binnen Europa waren Denemarken, Nederland en het voormalige West-Duitsland voorbeelden van dergelijke landen, terwijl postmaterialisme veel minder verspreid was in minder welvarende Europese democratieën zoals Griekenland (Inglehart 1997). Voortbouwend op het idee van politieke generaties verwachtte Inglehart dat postmateriële waarden nog prominenter zouden worden. Toen hij

begin jaren 1970 zijn onderzoek aanvatte, waren de materialisten nog talrijker dan de postmaterialisten (ongeveer vier tegen één). Tegen het jaar 2000 waren ze ongeveer even groot in aantal (Inglehart 1999:247).

Onderzoekers in de voetsporen van Inglehart, zoals de Finse socioloog Erik Allardt, wezen erop dat deze 'stille revolutie' gepaard ging met een 'onderwijsrevolutie'. Postmaterialisten worden gekenmerkt door een hogere scholingsgraad dan de vooroorlogse generaties, waardoor een zogenaamde 'secundaire elite' ontstaat: "mensen met een hogere universitaire opleiding uit de middengroepen die zich door intellectuele, esthetische, morele en andere niet-materiële doelstellingen laten leiden en die wel de aspiraties maar niet altijd de mogelijkheid hebben om tot eliteposities op te klimmen om daar uiting te geven aan hun politieke ideeën. Zij hebben bijgevolg een grote behoefte aan reële politieke participatie en willen echte democratische besluitvorming. Hun waardeoriëntaties zijn dan ook: aandacht voor vrije meningsuiting, directe politieke participatie, zinvol werk, een schoon en veilig milieu, leefbare steden, natuurbehoud, vrede en meer vrijheid en ontplooiingskansen voor het individu, anti-racisme, etc." (Witte 1996:153) Ook Stubager (2010:505-530) verwijst in zijn onderzoek over Denemarken naar een onderwijskloof, waarbij hij 'libertarians' onderscheidt van 'authoritarians'. De eerstgenoemden worden gekenmerkt door tolerantie en non-conformiteit, terwijl de laatstgenoemden sterk gehecht zijn aan sociale hiërarchie.

Dichter bij huis formuleerden ook Elchardus en Pelleriaux (1998) een aanvulling op de traditionele breuklijnen. In *De polis verdeeld. Hoe de kiezers links en rechts herdefiniëren* gaan ze uitvoerig in op het breuklijnenconcept in de huidige samenleving. Volgens hen is er slechts sprake van twee breuklijnen: de traditionele sociaaleconomische breuklijn (of zoals zij het ook noemen, de links-rechts-breuklijn) en een nieuwe specificatie van de sociaal-culturele breuklijn. Van het traditionele beeld, gebaseerd op het model van Lipset en Rokkan, waarbij de Belgische politieke ruimte wordt gestructureerd door drie breuklijnen, laten de auteurs geen spaander heel: "Deze lapi-

³ Voor meer informatie over socialisatie door de staat, cf. onder andere Alderson 2001; Thies 2003; Flockhart 2006; Atkinson 2006.

daire formule is uitermate oppervlakkig. Zij heeft betrekking op de lokale specificatie van breuklijnen, niet op de aard van de breuklijnen die eigen zijn aan de moderne samenleving.” (Elchardus & Pelleriaux 1998:187) Ze gaan echter minder ver dan Inglehart en wijzen erop dat de tegenstelling tussen materialisme en postmaterialisme niet zo omvattend is als aanvankelijk aangenomen, waarbij het alle andere tegenstellingen zou overtroeven en het politieke landschap zou herstructureren: “Een herspecificatie van de sociaal-culturele breuklijn hoeft overigens niet meteen tot een verandering van de sociaal-economische breuklijn te leiden.” (Elchardus & Pelleriaux 1998:198)

Voor Elchardus en Pelleriaux zijn er twee centrale vragen waarop zich een aantal conflicten (en breuklijnen) enten. “Die vragen en de tegenstellingen waartoe ze leiden, zijn zo fundamenteel dat de kans dat zij verdwijnen nagenoeg onbestaande is. Beide reeksen van materies zullen altijd zorgen voor politiek conflict. Daarin ligt het wezen van de politiek zelf. De specifieke breuklijnen waarin die tegenstellingen tot uiting komen, kunnen uiteraard wel veranderen. Dat is, volgens ons, precies wat er de laatste decennia gebeurt met de sociaal-culturele breuklijn”, aldus Elchardus en Pelleriaux (1998:198). Ten eerste is er de traditionele sociaaleconomische breuklijn. Die weerspiegelt het ‘oude’ link-rechtsdiscours en stelt vragen over de manier waarop middelen moeten worden verdeeld om een goed leven te kunnen leiden. Conflicten bij deze vragen gaan volgens de onderzoekers over hoeveel herverdeling er moet zijn, welke ongelijkheden verantwoord zijn, hoe criteria bepaald worden om ongelijkheid te legitimeren, enz. Ten tweede zijn er de vragen die zich situeren op de sociaal-culturele breuklijn. Die gaan over identiteit en mensbeeld: wie zijn we en hoe kunnen we samenleven? Op deze breuklijn enten zich conflicten over waarden, normen, levensbeschouwing, ethiek, enz. Volgens de onderzoekers “scheidt de nieuwe breuklijn mensen met een negatief mensbeeld, die autoritair en etnocentrisch zijn, zich politiek machteloos voelen en veeleer materialistische waarden benadrukken enerzijds, van mensen met een vertrouwend mensbeeld, die autoritarisme en etnocentrisme verwerpen, meer geloof

stellen in de doeltreffendheid van hun eigen politiek handelen en veeleer postmaterialistische dan materialistische waarden benadrukken anderzijds.” (Elchardus & Pelleriaux 1998:192-193)

In heel wat van het bovengenoemde onderzoek, zoals dat van Inglehart, blijkt dat er vaak een duidelijke link wordt gelegd tussen politieke oriëntaties, vervat in de politieke (sub)cultuur enerzijds en het politieke gedrag van een individu of groep anderzijds. Politieke socialisatie, het onderwerp van het volgende deel in dit hoofdstuk, zorgt ervoor dat waarden worden doorgegeven die de latere politieke houding sterk beïnvloeden. Socialisatie moet dus steeds gezien worden met de politieke (sub)cultuur als achtergrond. Het zijn immers de geldende politieke oriëntaties, waarden en normen die aanzetten tot een bepaald soort politiek gedrag. “Deze culturele beïnvloeding van gedrag moet men niet steeds voorstellen als beïnvloeding door een macht die zich van buitenaf, met dwang, oplegt. Dergelijke vormen van beïnvloeding, waarbij het individu buigt voor de druk van de heersende cultuur, komen ongetwijfeld voor. De belangrijkste invloed van de politieke cultuur verloopt echter veel subtieler, via psychische processen binnen het individu. Welhaast ongemerkt bepalen individuele oriëntatiepatronen de grenzen en de richting van het politieke handelen en denken. Zo werkt de cultuur zonder dat men zich van haar bestaan en haar invloed bewust is, zonder voelbare pressie of dwang.” (van Schendelen 1990:88)

3 POLITIEKE SOCIALISATIE

3.1 INLEIDING

Mensen worden niet geboren met voorgeprogrammeerde kennis over of instinctief inzicht in het politieke gebeuren. Hoewel de vele politiek actieve ‘zonen en dochters van’ misschien anders doen vermoeden, wordt de rol die iemand in het politieke leven speelt of de politieke ideeën die hij koestert, niet met de genen meegegeven. Zo wordt politieke cultuur als het ware overgedragen,

bijvoorbeeld van de ene generatie op de andere. Hoe verloopt dat?

Een eerste belangrijke stap om de wisselwerking tussen politiek en de massa beter te begrijpen, is een antwoord zoeken op de vraag hoe mensen over politiek leren. Op welke manier en wanneer doen ze hun politieke kennis op en krijgen hun politieke opvattingen vorm? Onder welke invloed vertonen mensen verschillend politiek gedrag? Vraag bijvoorbeeld aan een Belg, een Cubaan en een Libiër wat hij over het begrip 'democratie' denkt en er komen wellicht drie uiteenlopende antwoorden. De ruime politieke of staatkundige context waarin een individu zich ontwikkelt, heeft immers heel wat invloed op zijn denken over politiek. Maar het probleem is nog complexer. Want binnen eenzelfde context houden individuen er heel diverse of zelfs tegenovergestelde politieke ideeën op na. Zo zullen sommige Cubanen politiek apathisch door het leven gaan, terwijl anderen het dictatoriale regime van Castro toejuichen en steunen of, net omgekeerd, het koste wat het kost willen ontvluchten.

3.2 WAT IS POLITIEKE SOCIALISATIE?

Het mechanisme waardoor mensen politieke kennis opdoen en politieke waarden verwerven, wordt aangeduid met de term politieke socialisatie: "Political socialisation may be defined as the process by which individuals in a given society become acquainted with the political system and which to a certain degree determines their perceptions and their reactions to political phenomena." (Rush 1992:92) Danziger omschrijft politieke socialisatie als "the processes through which individuals acquire their orientations toward the political world." (2005:83)

Voor Almond en zijn collega's verwijst politieke socialisatie naar "the way in which political values are formed and the political culture is transmitted from one generation to the next." (2008:51) Volgens deze auteurs zijn de politieke overtuigingen die iemand op een specifiek moment heeft, het resultaat van een combinatie van verschillende gevoelens en attitudes: "at the deepest level,

there are general identifications, such as nationalism, ethnic or class self-images, religious and ideological commitments, and a fundamental sense of rights and duties in the society. At the middle level, people develop attitudes toward politics and governmental institutions. Finally, there are more immediate views of current events, policies, issues, and personalities. All these attitudes can change, but those in the first level usually were acquired earliest, have been most frequently reinforced, and tend to be the most durable." (2008:51)

Bij Roskin en zijn collega's staat socialisatie kortweg voor *the learning of culture*. Het is een proces waarin "children acquire manners and speech patterns that often last life-long. Although some is formally taught, most is absorbed by imitating others. In the same way, political socialization teaches political values and specific usages." (Roskin e.a. 2010:132) De omschrijving van Sodaro zit daar zeer dicht bij: politieke socialisatie is het proces "in which individuals learn about politics and the political culture of their society." (2004:258)

Kortom, politieke socialisatie verwijst naar het (vaak onbewust) verwerven van kennis, opvattingen en vaardigheden, waardoor individuen zich autonoom en competent in hun eigen politieke omgeving kunnen bewegen. Het gaat om een leerproces dat ertoe leidt dat potentiële of nieuwe leden van een groep of samenleving deel kunnen worden van het politieke systeem van die groep of samenleving, zodat ze er als normale, volwaardige leden van beschouwd worden.

De term politieke socialisatie zou geïntroduceerd zijn door Herbert H. Hyman (1918-1985) in *Political Socialization* (1969). Voor Hyman, volgens sommigen de vader van de politieke socialisatie, maar ook een van de eerste auteurs die er een theoretisch model over uitwerkte, is politieke socialisatie "learning of social patterns corresponding to [...] social positions as mediated through various agencies of society." (1969:25) Een soort aanpassingsproces dus. Vooral Jennings en Niemi (1974, 1981) leverden baanbrekend werk ter zake af. De rijke literatuur die sinds decennia over politieke socialisatie werd

geschreven, laat zien dat het begrip door de tijd heen anders werd ingevuld, of dat er toch andere accenten werden gelegd. Terwijl het vroeger een methode was om het heersende systeem te handhaven (transmissie van denkbeelden), ligt nu de nadruk op het individuele perspectief (verwerven van vaardigheden): het gaat niet langer om loutere overdracht, maar om een geleidelijk leerproces, waardoor het individu geleidelijk in een politieke cultuur ingroeit (Andeweg 1993).

Het onderzoek naar politieke socialisatie spitste zich lang toe op twee grote vragen: welke actoren zijn bij het socialisatieproces betrokken? En in welke levensfase wordt men het meest door politieke socialisatie beïnvloed? Recent onderzoek focust ook op de impact van de context, waarbij wordt gewezen op drie belangrijke ontwikkelingen in de laatste decennia: mediatisering en de invloed ervan op politieke communicatie en democratie, de nadruk op burgereducatie (n.a.v. en als reactie op de gerapporteerde daling in politieke interesse en engagement bij adolescenten) en geopolitieke transformaties (zoals de Europese integratie en economische en politieke migratie). Volgens Simone Abendschön creëren deze ontwikkelingen “a socialisation context in which new generations are said to develop multiple political identities or multiple levels of identities rather than a single national one.” (2013:2)

3.3 SOCIALISATIEAGENTEN

De verschillende actoren die bij politieke socialisatie betrokken zijn, noemen we de socialisatieagenten. Dit kunnen individuen, groepen of instellingen zijn die van generatie op generatie voor de nodige informatieoverdracht zorgen om de socialisatie mogelijk te maken. De meest genoemde zijn het gezin, het onderwijs, *peer groups* en de media. Sommige onderzoekers beschouwen ook de overheid en religie als socialisatieagenten. Almond en zijn collega's vermelden verder nog belangengroepen, sociale klasse en politieke partijen (2008:54-55).

Heel wat onderzoekers beschouwen het gezin als de belangrijkste en meest duurzame socialisatieagent. De beïnvloeding door de ouders gebeurt op vele manieren. Zo toonde een onderzoek van Verba, Schlozman en Burns (2005) aan dat de kinderen van ouders met een hogere opleiding meer politiek participeren, omdat dergelijke ouders voor een omgeving zorgen waarin meer over politieke en maatschappelijke problemen wordt gepraat en nagedacht. Verder nemen jongeren een aantal normen, waarden en gedragingen over van hun ouders en dragen die voor de rest van hun leven mee. Jennings, Stoker en Bowers (2009) stelden vast dat de invloed van de ouders het sterkst is net voor de kinderen hun thuis verlaten. Tijdens de jaren van de jonge volwassenheid komt er een sterke daling in de overeenkomst tussen de opvattingen van ouders en die van kinderen, om enkele jaren later te stabiliseren. Ouders die zelf een sterke politieke overtuiging hebben, oefenen een sterkere invloed uit op de politieke opvattingen van hun kinderen (Jennings 2007).

Terwijl socialisatie in gezinsverband vaak informeel en onbewust verloopt, vormen onderwijsinstellingen de instrumenten bij uitstek om doelbewust te beïnvloeden doordat ze georganiseerd of gecontroleerd worden door de politieke autoriteiten. Een duidelijk voorbeeld kan worden gevonden in heel wat Afrikaanse scholen. Veel landen in Afrika bestaan uit een amalgaam van verschillende stammen, elk met hun eigen geschiedenis en taal. Afrikaanse naties proberen dit te uniformiseren door in het Frans of het Engels les te geven over een mythisch en groots verleden waarin het land verenigd was. De aanhoudende onrusten in Midden-Afrika wijzen op het geringe succes van deze tactiek. Voor de meeste totalitaire regimes, zoals het communisme en het fascisme, vormt het onderwijs een essentieel onderdeel van een totaalplan om de nodige legitimiteit te verwerven. De nadruk ligt op de indoctrinatie van de 'juiste' politieke ideologie.

Maar ook democratische landen maken veelvuldig gebruik van het onderwijs om regimevriendelijke waarden over te brengen. Lessen in burgerzin moeten ervoor

zorgen dat leerlingen de grondwettelijke basisprincipes kennen en respecteren. De school wordt in deze landen overigens regelmatig gebruikt om het patriottisme aan te wakkeren. Dit kan via allerhande symbolen, zoals elke morgen het volkslied zingen of de vlag groeten, en door het lesmateriaal in lessen als geschiedenis en literatuur erop af te stemmen. Het essentiële verschil met totalitaire regimes is uiteraard de democratische controle op het onderwijs en op het curriculum. In het algemeen hebben overheden echter weinig succes met deze pogingen om de leerlingen naar hun wens te socialiseren. Dit komt vooral door het bewuste – en daarom meestal doorzichtige – karakter van deze vorm van socialisatie, en door de relatief gezien grotere invloed van andere socialisatieagenten op het moment dat het individu concreet met politiek geconfronteerd wordt. Het laatste decennium is er een hernieuwde aandacht voor de rol van burgereducatie, waarbij wordt benadrukt dat onderwijs niet alleen kan bijdragen tot het vormen van competente burgers die democratische waarden onderschrijven, maar eveneens tot kritische en geëngageerde burgers (Abendschön 2013:3-6). Bovendien wordt vastgesteld dat het succes van burgereducatie als middel om politieke interesse te stimuleren, afhankelijk is van de sociaaleconomische achtergrond van studenten en dat onderwijs en vooral extracurriculaire activiteiten een sterker effect hebben op de politieke interesse bij studenten die daar thuis niet mee in aanraking komen (Garcia-Albacete 2013:108).

Een van die andere agenten is de zogenaamde *peer group*. Het zijn mensen die door het individu als gelijken worden beschouwd en vaak – dus niet altijd – leeftijdsgenoten zijn. Het kunnen bijvoorbeeld medeleerlingen of medestudenten zijn, vrienden, burens, collega's of clubgenoten. Hun invloed stijgt op het moment dat de band met het gezin verzwakt en na het verlaten van de schoolbanken. Meestal verloopt de beïnvloeding binnen de *peer group* in twee stappen. Mensen binnen de groep met een grotere politieke interesse en kennis ontvangen de meeste en de nieuwste informatie vanuit verschillende bronnen (stap 1). Deze opinieleiders geven die informatie op hun beurt door aan diegenen met een minder uit-

gesproken of ontwikkelde politieke kennis (stap 2). Deze vorm van informatieoverdracht gebeurt vrij vlug en op een geloofwaardige, individuele manier, wat het socialisatieproces uiteraard ten goede komt. De vraag moet echter gesteld worden of de *peer group* in de eerste plaats beïnvloedt dan wel bevestigt. Mensen voelen zich immers beter in een groep waarvan de basiswaarden en -normen niet al te sterk afwijken van de eigen waarden en normen (Langton & Karns 1969; Campbell 1980; Smid 2004; Dostie-Gouleta 2009).

Ook de informatie die niet op een individuele manier wordt overgedragen, maar het individu bereikt via de wegen van de massamedia en -communicatie, vormt een socialisatieagent. Slechts een kleine minderheid leert over politiek door persoonlijke ervaringen. De meeste informatie verkrijgt de massa via televisie, radio, pers en het internet. Deze informatiebronnen vormen de bril waardoor elk individu de politieke realiteit percipieert. Zowel de eigenaars van de kanalen waarlangs deze massacommunicatie verloopt – en dit kunnen zowel overheden als privé-eigenaars zijn – als de journalisten die de informatie verwerken, hebben hun eigen voorkeuren en agenda's. Ze selecteren niet alleen welke informatie al dan niet tot bij de massa komt, vaak wordt ook geïnspireerd hoe erover gedacht moet worden. In westerse democratische landen, waar de media relatief vrij en onafhankelijk zijn, gebeurt dit vrij subtiel. De invloed van de media stijgt er evenredig met het politieke dramagehalte van bepaalde situaties en is dus het sterkst in tijden van grote politieke crisissen of verkiezingen. In totalitaire regimes, die vaak monopoliehouder zijn van de massamedia, gebeurt de manipulatie van de feiten bewust en openlijk om bepaalde politieke denkwijzen te favoriseren. Het feit dat de controle over communicatiemiddelen als radio en televisie vaak de hoogste prioriteit heeft bij leiders van een militaire coup of een revolutie, toont overduidelijk het belang van de media als socialisatieagent aan (Feldman & Kawakami 1991; Buckingham 1999; Meijer 2007). Eveneens kenmerkend voor deze agent is dat de socialisatie grensoverschrijdend werkt. De wereldwijde impact van nieuwszenders als CNN, kranten als *The New York Times*, tijdschriften als *The Economist* en

vooral het ‘wereldwijde web’ en nieuwe sociale media (Facebook, Twitter, enz.), zijn niet te onderschatten. Daarbij mag ook de invloed van niet-politieke communicatie, zoals de Amerikaanse filmindustrie, niet vergeten worden. Recent onderzoek toont aan dat digitale media in sommige contexten persoonlijke autonomie bevorderen, maar dat dit effect groter is in een context van sterke economische ontwikkeling en hoge democratische kwaliteit (Galais 2013:161-175).

Er is nog maar weinig onderzoek gebeurd dat het effect van de verschillende socialisatieagenten op politieke participatie vergelijkt. Data uit de Belgian Political Panel Survey stelden Quintelier in staat een vergelijking te maken voor 16-, 18- en 21-jarigen. Daaruit blijken het gezin, de peer groep en het deel uitmaken van vrijwillige organisaties de belangrijkste socialisatieagenten te zijn, terwijl het onderwijs en de media slechts een beperkte impact hebben (Quintelier 2013:153). Specifiek voor wat het effect betreft van nieuwe sociale media op politieke socialisatie, komen Xenos, Vromen en Loader (2014) tot tegengestelde vaststellingen. Op basis van uitgebreide surveydata tonen ze aan dat het gebruik van sociale media bij 16- tot 29-jarigen slechts in beperkte mate individueel politiek engagement verklaart, maar in sterke mate collectief politiek engagement. In lijn met de door ander onderzoek veronderstelde impact van de context (cf. supra) zou men ook hier kunnen veronderstellen dat (nationale) context een rol kan spelen om mogelijke variatie te verklaren. Maar de resultaten bleken consistent te zijn voor de drie landen (Australië, de VS en het Verenigd Koninkrijk) die in het onderzoek waren betrokken (Xenos, Vromen & Loader 2014:151-163).

Twee agenten die in de vakliteratuur in mindere mate aan bod komen, zijn de overheid⁴ en religie. Heel wat

⁴ Inglehart zag nog een tweede breuklijn, namelijk die tussen postmoderne en fundamentalistische waarden: “At one end, we find a Postmodern openness to ethnic diversity and changing gender roles; at the opposite pole we find an emphasis on familiar values (often rooted in traditional religion) in the face of insecurity. This cleavage tends to pit the Postmaterialists against those with traditional religious values.” (Inglehart 1997:246)

overheidsactiviteiten zijn erop gericht om het bewind op een zodanige manier in de kijker te plaatsen, dat het zorgt voor meer publieke steun en loyaliteit. Dit kan gaan van informatieve communicatie over allerhande overheidsbeslissingen tot groots opgezette evenementen zoals nationale parades, huldigingen van staatshoofden of militaire defilés. Ook religieuze instanties proberen vaak de invloed op hun aanhangers aan te wenden om politiek te socialiseren. Dit is uiteraard afhankelijk van religie tot religie en van de vele interne variaties erop. Het al dan niet erkennen en respecteren van een scheiding tussen kerk en staat vormt bijvoorbeeld een variabele met grote impact op de mate waarin religies zich bezighouden met politieke socialisatie.

3.4 KINDERTIJD, ADOLESCENTIE OF VOLWASSENHEID?

In de ontwikkeling van de literatuur over politieke socialisatie kan men drie visies onderscheiden over welke levensfase het meest belangrijk is voor de politieke vorming van een individu. De eerste onderzoeken naar politieke socialisatie gingen uit van het *persistence model*. Het centrale idee achter dit model is dat het overgrote gedeelte van politieke overtuigingen nog voor de adolescentie aangeleerd wordt en dat dit in de latere levensfasen bijna niet verandert. Easton en Hess (1962) en Greenstein (1960) stelden bij hun onderzoeken in de jaren 1950 vast dat kinderen tussen zeven en dertien jaar zeer positief reageerden op afbeeldingen van de Amerikaanse president en van nationale symbolen zoals het volkslied en de vlag. De onderzoekers trokken uit deze vaststellingen de verregaande conclusie dat waarden en normen die het politieke systeem ondersteunen, reeds zeer vroeg aan kinderen worden aangeleerd en later niet meer veranderen. Dat zou op zijn beurt de stabiliteit van het Amerikaanse politieke systeem kunnen verklaren. De kinderen die men had onderzocht, behoorden echter allemaal tot de blanke middenklasse. Later stelde men vast dat kinderen uit armere, perifere gebieden en uit de zwarte en latinopopulatie veel minder positief stonden ten aanzien van de president en nationale sym-

bolen. Ook buiten de VS kon men die positieve gevoelens bij kinderen niet terugvinden. Onderzoek kwam tot de conclusie dat in verschillende populaties verschillende inhouden aan kinderen werden meegegeven. Toch werd de centrale idee van het *persistence model* behouden. Men ging er namelijk van uit dat de minder positieve gevoelens bij armen en minderheidsgroepen ook in de latere levensfasen werden meegedragen (Gemmeke 1995).

In de jaren 1960 verloren de meeste politieke wetenschappers hun interesse in het bestuderen van politieke overtuigingen van jonge kinderen. Het onderzoek richtte zich meer op adolescenten. Jennings en Niemi (1974) maten bij een groep jongeren (en hun ouders) op verschillende momenten hun politieke overtuigingen. Zij stelden in die panelstudie vast dat politieke overtuigingen tijdens de adolescentie nog sterk aan verandering onderhevig zijn. De overtuigingen van de ouders waren veel stabielier dan die van de kinderen, maar veranderden toch veel meer dan vanuit het *persistence model* verwacht kon worden. Samen met andere auteurs kwamen de onderzoekers tot de conclusie dat de belangrijkste basis van politieke overtuigingen tijdens de adolescentie en de jongvolwassenheid wordt gelegd, en dat die overtuigingen daarna nog aan een beperkte verandering onderhevig zijn. Dat is het centrale idee van het *impressionable years model* (Gemmeke 1995; Jennings 2007).

Ook het idee van de dominantie van de adolescentiejaren werd door een aantal auteurs onder vuur genomen. Sommigen zijn van mening dat politieke opvattingen voortdurend aan verandering onderhevig zijn onder invloed van vrienden, partners, collega's, de media, enz. Dit idee staat bekend als het *lifelong openness model* (Gemmeke 1995).

Tegenwoordig is de dominante opvatting in de literatuur dat de meeste algemene politieke overtuigingen voornamelijk tijdens de adolescentie vorm krijgen (terwijl de jeugdijaren zo goed als onbelangrijk zijn). Daarna veranderen zij nog wel, maar in veel mindere mate. Specifieke politieke opinies zijn veel meer aan verandering onder-

hevig dan meer algemene politieke overtuigingen (Gemmeke 1995).

De vraag in welke levensfase de meeste politieke oriëntaties worden aangeleerd is onlosmakelijk verbonden met de eerder gestelde vraag welke actoren het meest invloed hebben op het socialisatieproces. Zo is het duidelijk dat de *persistence* en *impressionable years* modellen veel meer aandacht besteden aan het onderwijs en de familie, terwijl het *lifelong openness model* meer aandacht zal hebben voor partners, vrienden, de media, enz.

4 POLITIEKE PARTICIPATIE

4.1 INLEIDING

Via socialisatie wordt een bepaalde politieke cultuur overgedragen die verantwoordelijk is voor het politieke gedrag van mensen. Dit politieke gedrag, o.a. politieke participatie, is een van de meest centrale en veelvuldig bestudeerde concepten binnen de politieke wetenschappen. Toch is het ook nuttig na te gaan hoe andere disciplines participatie bekijken. Van Damme, Schram en Brans (2012) geven zo'n multidisciplinaire kijk op participatie, waarbij onder meer ook een juridische, bestuurskundige, economische en politiekfilosofische invalshoek wordt belicht. Ook al zijn er raakvlakken met andere disciplines en is een strikte scheiding niet altijd evident of wenselijk, wij focussen ons in wat volgt op de politologische invalshoek. Waarom vinden bepaalde mensen het belangrijk om te stemmen en anderen niet? Waarom stemt iemand op een bepaalde partij en niet op een andere? En wat drijft iemand om zich in een lokale protestgroep te engageren? Dergelijke vragen worden bestudeerd in het onderzoek naar politieke participatie.

Er zijn in het wetenschappelijk onderzoek en het denken over politieke participatie twee belangrijke, relatief recente veranderingen. Een eerste verandering staat bekend als de zogenaamde 'deliberative turn' in de sociale wetenschappen (Dryzek 2002; Goodin 2008) en weerspiegelt de toename van burgerbetrokkenheid buiten

formele mechanismen en instituties (Barber, 1984) en de trend naar meer dialooggeïntereerde politieke participatie sinds de jaren 1990. De tweede verandering heeft te maken met de immense toename van onlinetechnologie, de spectaculaire groei van blogging en de komst van Web 2.0 in het eerste decennium van de 21ste eeuw (Kersting 2013). Dit veroorzaakt belangrijke wijzigingen in het politieke gebruik van het internet. Niet alleen is het internet in de periode van ongeveer een decennium een fundamenteel deel geworden van politieke communicatie, het lijkt ook veranderingen teweeg te brengen in het politieke gedrag van burgers en in de eerste plaats in het politieke gedrag van jongeren (Chadwick & Howard 2008; O'Toole et al. 2003).

We bespreken achtereenvolgens de verschillende benaderingen en de evolutie van het concept politieke participatie, de verschillende vormen van politieke participatie (traditioneel en minder traditioneel, offline en online), verklaringen voor de variatie in politieke participatie en staan uiteindelijk iets uitgebreider stil bij één specifieke vorm van participatie, het stemgedrag.

4.2 VERSCHILLENDE BENADERINGEN EN EVOLUTIE VAN HET CONCEPT

Er zijn heel wat definities van politieke participatie en sommige daarvan zijn ruimer dan andere. Een algemene, vrij brede definitie heeft als nadeel soms te vaag en weinig operationaliseerbaar te zijn. Een strikte definitie heeft dan weer als nadeel niet in staat te zijn alle verschillende aspecten en verschijningsvormen te vatten. Politieke participatie is, eenvoudig uitgedrukt, participeren aan politiek. In participatie vinden we de Latijnse woorden *pars* (deel) en *capere* (nemen): deelnemen van iets (bv. jongeren, allochtonen, vrouwen) aan iets (bv. politiek).

Volgens sommige auteurs moet politieke participatie gericht zijn op de beïnvloeding van politieke besluitvorming, anderen stellen dit criterium niet. Politieke participatie impliceert prikkels om te willen en middelen om

te kunnen participeren, en die zijn ongelijk verdeeld. Ook de verschillende participatievormen (bv. stemmen, beleidsmakers contacteren, aansluiten bij een organisatie, demonstreren, betogen, mening verkondigen op internetfora, weblogs, burgerfora, enz.) komen in ongelijke mate in verschillende bevolkingsgroepen voor. De meeste auteurs zijn het erover eens dat participatie niet alleen gaat over de vraag hoeveel wordt geparticipeerd, maar ook over hoe en door wie wordt geparticipeerd (Hague & Harrop 2013; Kersting 2013). Daarom is het belangrijk dat burgers over verschillende keuzes of instrumenten beschikken om te participeren. Wie in welke mate hoe participeert, is in de politicologie en sociologie dan ook het voorwerp van veel studies.

Hoe participatie wordt gedefinieerd, hangt nauw samen met en wordt beïnvloed door de visie op democratie. Bovendien hebben nieuwe participatie-instrumenten die door de jaren heen zijn ontstaan (cf. deliberative turn en de online participatie instrumenten), op zich ook een invloed op de definitie die verschillende wetenschappers hanteren. De internationale interesse in overlegdemocratie en innovaties op het vlak van participatie – zowel in hoofde van de overheden als van de wetenschappelijke wereld – kan deels verklaard worden door de bezorgdheid over het dalende vertrouwen in de representatieve democratie, blijkend uit de tanende populariteit van traditionele vormen van politieke participatie, zoals stemmen (electoraal absentisme) en partijlidmaatschap (Grönlund, Bächtiger & Setälä 2014:1-8; Kersting 2013:271). Lowndes voegt daar nog een extra verklaring aan toe. Op basis van een survey over participatie-initiatieven bij de lokale overheid (in casu Engeland) blijkt het groot enthousiasme voor innovatie ook een illustratie van een gevoel van eigenaarschap over de democratische mogelijkheden bij lokale overheden (Lowndes 2001a:205-214). In 2003 stelden O'Toole et al. nog dat de bestaande literatuur over politieke participatie lange tijd drie lacunes vertoonde: 1. de toepassing van een te enge definitie van politiek en politieke participatie; 2. als gevolg daarvan werd een gebrek aan participatie vaak gelijkgesteld met politieke apathie; 3. de specifieke kijk van jongeren op politiek komt in conventioneel onderzoeksde-

sign niet aan bod. Ondertussen zijn veel wetenschappers van mening dat er nood is aan een brede(re) kijk op politieke participatie.

Barnes en Kaase (1979) definiëren politieke participatie algemeen als “an act to influence political decision-making”. Op basis daarvan kunnen niet alle vormen van burgerlijk engagement als politieke participatie getypeerd worden, omdat ze niet hoofdzakelijk bedoeld zijn om besluitvorming te beïnvloeden. Daarom spreken Barnes en Kaase liever over ‘politieke actie’ dan over politieke participatie. Dit maakt het ook mogelijk andere vormen van participatie te analyseren, bijvoorbeeld acties die door de overheid of bepaalde regimes als illegaal kunnen worden beschouwd, zoals petitie, boycot- of bezettingsacties, het actierepertoire van sociale bewegingen en meer recent onlineactivisme. Danziger verwijst met politieke participatie naar “all of the political actions by individuals and groups. The explicit objective of most political participation is to influence the actions or selection of political rulers.” (2005:52) Zonder die ‘expliciete bedoeling’ blijft het bij Danziger wel een vrij vaag begrip. Hague en Harrop hanteren een vergelijkbare, vrij algemene definitie: “Political participation refers to any of the many ways in which people seek to influence the composition or policies of their government.” (Hague & Harrop 2013:137) Door een kleine toevoeging maken ze het onderscheid tussen directe en indirecte beïnvloeding (bv. via het kiezen van politieke vertegenwoordigers die een bepaald programma voorstaan). De Nederlandse onderzoeker Felix Heunks beschrijft politieke participatie bijvoorbeeld als “alle uiterlijk waarneembare activiteiten van leden van een samenleving waardoor zij direct of indirect deelhebben aan het besluitvormingsproces van de burgerlijke overheden in de samenleving.” (van Schendelen 1990:93)

Voor sommigen is een mening hebben over politiek of het vertonen van passief gedrag (bv. door overheidsreglementeringen te respecteren, maar ook het online volgen van politiek nieuws) ook een vorm van politieke participatie, voor anderen dan weer niet. In dit verband dienen we er rekening mee te houden dat ook in autoritaire

regimes vormen van politieke participatie bestaan, die bij een strikte definitie buiten ons vizier blijven. Rosavallon benadrukt dat ook in de liberale democratie het constant monitoren van de overheid als een vorm van politieke participatie zou moeten worden beschouwd: “to be watchfull, alert and on guard are essential attributes of citizenship.” (2008:33) Dit staat ook in verband met de idee dat de publieke opinie – mee door de evolutie en de impact van de media – de laatste decennia een inherent onderdeel is geworden van politieke participatie. Niet alleen de burger, ook de politieke klasse zelf neemt deel aan het continue (in toenemende mate online) debat en gespecialiseerde bedrijven monitoren Twitter trends (Hague & Harrop 2013:140-143). De auteurs gaan zelfs zo ver dat ze stellen: “A case can even be made that public opinion is a more powerfull influence on political decisions than elections, given that public opinion is measured continuously and on specific issues.” (Hague & Harrop 2013:140) Essentieel is dat we ons in de politicologie concentreren op (uiterlijk) waarneembaar gedrag. In sommige inleidende handboeken politieke wetenschappen is geen expliciete beschouwing over ‘politieke participatie’ te vinden. Maar dezelfde vragen en leerinhoud komen dan bijvoorbeeld aan bod in een hoofdstuk over *interest articulation*, het proces waarin individuen en groepen hun belangen en behoeften uitdrukken t.a.v. de publieke overheid (cf. o.a. Almond e.a. 2008:60).

Een heel bekende definitie is die van Verba en zijn collega’s Schlozman en Brady in het prijswinnende standaardwerk *Voice and Equality. Civic Voluntarism in American Politics* (1995). Volgens hen gaat het bij politieke participatie over *voluntary political activities*. Met politieke participatie verwijzen ze naar “activity that has the intent or effect of influencing government action – either directly by affecting the making or implementation of public policy or indirectly by influencing the selection of people who make those policies. By voluntary activity we mean participation that is not obligatory – no one is forced to volunteer – and that receives no pay or only token financial compensation. [...] Finally, we focus on activity, we are concerned with doing politics, rather than with being attentive to politics. Thus, we exclude

certain activities that might have been embraced by a more encompassing definition. The umbrella of our definition, therefore, does not extend to following political events in the news or watching public affairs programs on television. We have also excluded communications – political discussions among friends, letters to the editor, calls to talk radio shows – in which the target audience is not a public official.” (Verba, Schlozman & Brady 1995:38-40) Deze definitie is vrij strikt en sluit bepaalde acties onherroepelijk uit. Zo wordt stemmen in landen waar er stemplicht heerst en communicatie die niet rechtstreeks aan de beleidsmakers gericht is, niet als politieke participatie beschouwd.

Onderzoekster Sherry Arnstein (1969) stelde in haar artikel *A Ladder of Citizen Participation* (1969) nog een extra voorwaarde voor politieke participatie. Volgens haar moet de participant ook daadwerkelijk de macht hebben om het resultaat van het beslissingsproces te beïnvloeden. Er moet dus een machtsverdeling komen waarbij diegenen die macht hebben, een deel hiervan afstaan aan de zogenaamde *have-nots* (de massa zonder macht). Arnstein ontwierp een participatieladder met acht categorieën van acties die als participatie gezien worden. Hoe lager deze categorieën op de ladder stonden, hoe minder er volgens Arnstein sprake was van echte participatie. Een variant op deze ladder van Arnstein vinden we meer recent terug bij het Nederlandse onderzoeksprogramma *Proeftuinen van de lokale democratie* (Edelenbos & Monnikhof 2001). De onderzoekers onderscheiden hierin vijf gradaties van participatie: mee beslissen, coproduceren, adviseren, raadplegen en informeren. Volgens de auteurs is er bij trappen vier en vijf sprake van interactieve besluitvorming, maar vanaf trap drie al niet meer. Dan kunnen de betrokkenen te weinig invloed uitoefenen op het besluitvormingsproces en is er dus geen sprake van politieke participatie. Er bestaan ondertussen al veel varianten op de participatieladder, maar er kwam ook al wat kritiek op, onder meer op het feit dat ze participatie doorgaans te eendimensioneel en te weinig dynamisch bekijken (cf. infra).

Uit de bovenstaande definities kunnen we concluderen dat politieke participatie waarneembaar moet zijn, vrijwillig moet gebeuren, een politieke inslag moet hebben en een zekere vorm van actie moet inhouden. Pas als deze voorwaarden zijn vervuld, is er sprake van politieke participatie.

4.3 VERSCHILLENDE VORMEN VAN POLITIEKE PARTICIPATIE

In het bovenstaande zagen we dat het niet evident is om een eenduidige definitie van politieke participatie te formuleren en dat dit ook mee beïnvloed wordt door de ontwikkeling van participatie as such. Bovendien bestaan er uiteenlopende inzichten om een onderscheid te maken tussen verschillende vormen van politiek gedrag. Diverse auteurs deden hierover verschillende voorstellen.

4.3.1 CONVENTIONELE EN NIET-CONVENTIONELE VORMEN VAN POLITIEKE PARTICIPATIE

Er zijn de meer conventionele vormen van politieke participatie, zoals stemmen, het contacteren van een volksvertegenwoordiger of canvassen voor een kandidaat bij verkiezingen, maar ook minder conventionele vormen, zoals het ondertekenen van een petitie of deelnemen aan een demonstratie. In tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, kan er ook in niet-democratische regimes sprake zijn van participatie. Zo werd van de burgers in de meeste communistische staten verwacht dat ze mee marcheerden in optochten als blijk van steun voor de regering (Hague & Harrop 2013:130). Maar het betreft in dat geval uiteraard een niet-vrijwillige vorm van participatie.

Sidney Verba en Norman Nie maakten in 1972 een onderscheid tussen vier vormen van politieke participatie:

- 1 institutionele participatie: bv. gaan stemmen bij verkiezingen;
- 2 partijpolitieke activiteiten: bv. deelnemen aan partijcongressen of meehelpen aan verkiezingscampagnes;

- 3 maatschappelijke activiteiten: bv. lid zijn van een organisatie die de politieke agenda en de besluitvorming rond een bepaald maatschappelijk issue wil beïnvloeden;
- 4 directe individuele contacten: bv. een minister aanschrijven.

In een andere indeling maakten ze het onderscheid tussen stemmen, campagneactiviteiten (bv. deelnemen aan een verkiezingsmeeting, mee campagne ondersteunen), persoonlijke contacten en gemeenschapsactiviteiten (bv. deelnemen in een vereniging die de buurt wil verbeteren). Jaren later verfijnden Verba en zijn collega's dit systeem (Verba 1995). Volgens hen konden essentiële verschillen tussen politieke acties blootgelegd worden door te focussen op drie criteria: informatieoverdracht, druk en middelen. Het eerste criterium, informatieoverdracht, gaat over de mate waarin participanten hun bezorgdheden en voorkeuren overmaken aan een of meerdere beleidsmakers. Deze informatieoverdracht kan heel vaag en impliciet zijn, maar ook heel gedetailleerd en expliciet.

Volgens Verba en zijn medeauteurs is stemmen bijvoorbeeld een vrij vage vorm van informatieoverdracht, terwijl een slogan in een betoging vaak gedetailleerder de bezorgdheden of voorkeuren van de participanten weergeeft. Een tweede criterium die Verba en co onderscheidt, is de mate van druk die op de beleidsmakers wordt uitgeoefend om aandacht te besteden aan de boodschap. Dit werd onderzocht via het volume van de politieke input. Volgens de onderzoekers is er bijvoorbeeld slechts sprake van een minimale politieke input bij zaken als stemmen. Iedere stemgerechtigde heeft immers maar één stem. Meewerken aan een campagne, daarentegen, kan een veel groter volume vertegenwoordigen. Ten derde spelen ook de middelen die iemand ter beschikking heeft, een belangrijke rol. Hulpmiddelen zoals tijd, geld en/of bekwaamheid kunnen namelijk een vereiste zijn om te participeren. Om te stemmen, heb je tijd nodig, om een verkiezingskandidaat financieel te steunen, geld, en om actief deel te nemen aan een partijcongres, tijd en bekwaamheid.

Er zijn twee belangrijke veranderingen te zien in recent empirisch onderzoek over politieke participatie. Ten eerste blijkt dat politieke participatie niet bekeken moet worden als een eendimensionaal verschijnsel. Vroeger werd aangenomen dat participatie hiërarchisch was: wie de hoogste en moeilijkste vormen van participatie vertoonde, zou ook wel de lagere en gemakkelijker vormen van participatie vertonen, wie intensief participeerde zou ook wel alle minder intensieve vormen van participatie vertonen. Recent onderzoek toont echter dat het om een multidimensionaal proces gaat: wie een hoge (of lage) intensiteit op één vorm van participatie heeft, kan een lage (of hoge) intensiteit op andere vormen vertonen. Ten tweede is er nu meer erkenning voor de vele vormen van niet-conventionele politieke participatie, ook al is dat een evoluerend begrip (Danziger 2005:52-53). Kersting ontwikkelde een model dat deze nieuwe inzichten probeert te vatten en daarvoor een onderscheid maakt tussen zogenaamde 'invited' en 'invented spaces' (cf. infra).

Naast de vormen die Verba en zijn collega's – die zich enkel of voornamelijk op conventionele vormen richtten – onderscheidde, zijn er nog andere mogelijkheden om vormen van politieke participatie op te delen. Een eerste mogelijkheid is om een opdeling te maken tussen actieve en reactieve participatie. Het verschil ligt in het feit of de beslissing al genomen is of niet. Een brief sturen naar een parlementslid om een specifiek wetsvoorstel niet goed te keuren, is hierbij een voorbeeld van actieve participatie. Betogen tegen een beslissing die al genomen werd, is daarentegen reactief.

Een tweede optie is, zoals gesteld, het onderscheid tussen conventioneel en onconventioneel gedrag. Bij het eerste verloopt de politieke participatie via de geijkte institutionele weg (lidmaatschap van een partij, stemmen, campagne voeren), bij het tweede niet (stakingen, betogen, boycotten van regelgeving, petitie, aansluiten bij een virtueel netwerk van activisten op het internet). Men ging er daarbij lange tijd van uit dat conventionele politieke participatie andere participanten kende dan onconventionele. Dit bleek echter niet te kloppen.

4.3.2 'INVITED' EN 'INVENTED' SPACES

In zijn proefschrift ging Peter Castenmiller (2001) na in welke mate de politieke participatie en interesse van Nederlanders sinds de jaren 1960 geëvolueerd is. Volgens de onderzoeker is deelname aan het politieke leven in de afgelopen halve eeuw niet verminderd, wel veranderd. De participatievormen die gelinkt zijn aan de vertegenwoordigende democratie en de partijpolitiek zijn verminderd. Zo is de opkomst bij de verkiezingen gedaald en zijn minder mensen dan vroeger lid van een politieke partij. Toch is de interesse voor politiek gestegen en is de gewone burger, dankzij een gestegen opleidingsniveau, meer dan ooit in staat om het politieke gebeuren inhoudelijk te begrijpen en te volgen. Deze moderne burger wil dan ook anders participeren dan vroeger. In plaats van het passieve lidmaatschap van verzuilde verenigingen, verkiest hij om rechtstreeks betrokken te worden in concrete beslissingen (Leyenaer 2007). De deelname aan activiteiten zoals het tekenen van petities, het lidmaatschap van lobbygroepen en meer onconventionele vormen van participatie is dan ook gestegen (Dalton, Scarrow & Cain 2004).

De Duitse politicoloog Norbert Kersting deed een geslaagde poging om zowel de recente innovaties inzake politieke participatie in de praktijk als de meest recente theoretische inzichten in één model te vatten (Kersting 2013:270-280). We staan er hier iets uitgebreider bij stil omdat het meteen een goed en gestructureerd overzicht biedt van traditionele en nieuwe vormen van participatie.

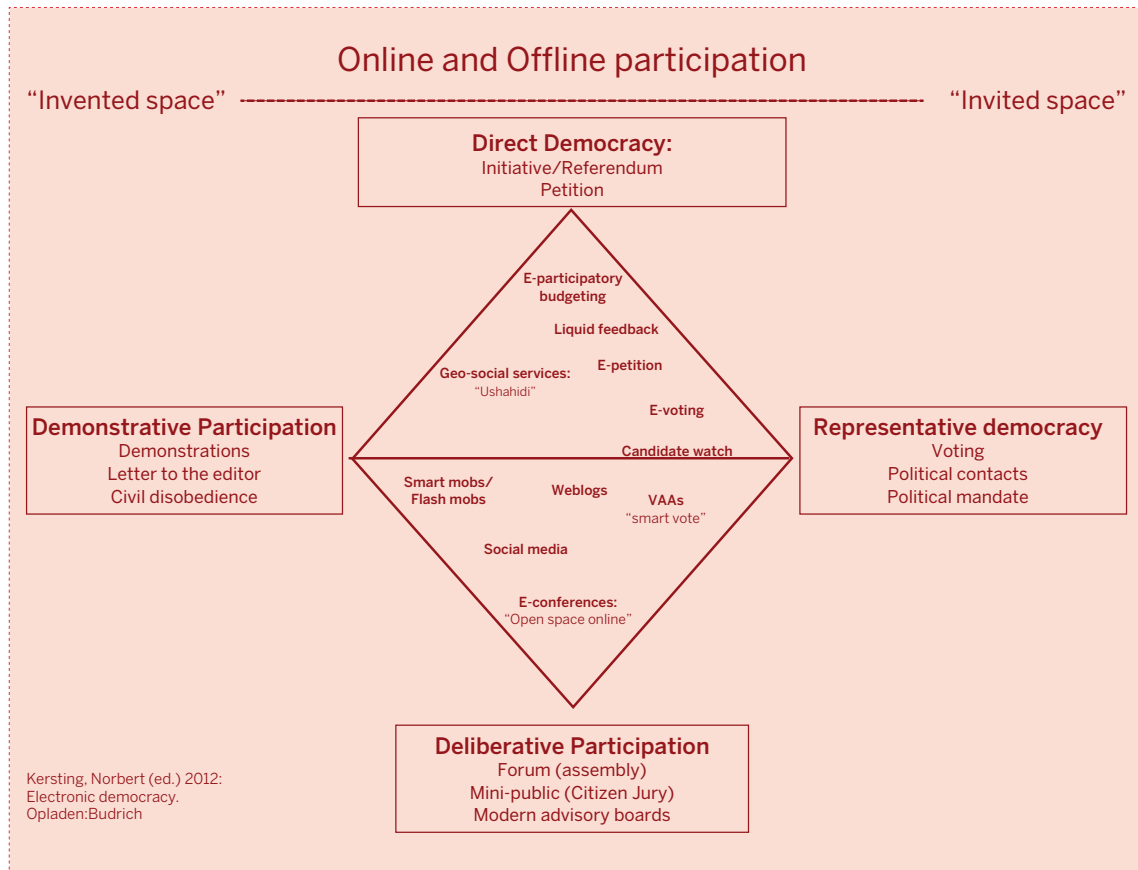
Kersting gaat uit van de vaststelling dat zowel jonge democratieën als gevestigde democratische systemen onder druk staan. In Afrika en Azië komen democratische systemen slechts moeizaam van de grond (cf. het probleem van de 'failed states', met o.m. een problematische natievorming) en waar dictaturen ten einde komen, leiden etnische breuklijnen tot burgeroorlog en afgescheiden autoritaire subsystemen (denk aan de problemen na de Arabische Lente in o.m. Libië en Egypte). Maar ook in gevestigde democratieën vertoont het poli-

tieke systeem symptomen van een participatie- en legitimatiecrisis.

Over de hele wereld worden electorale representatieve democratieën sterk bekritiseerd, wat o.m. blijkt uit groeiende apathie en cynisme bij de burger. Conventionele politieke participatie neemt af (cf. groeiend electoraal absentisme) en ook de dominantie van politieke partijen wordt bekritiseerd. Een deel van de verklaring is dat traditionele sociale en daarmee samenhangende politieke wortels (zoals sociale klasse en de kerk) verdwijnen of verdwenen zijn. Politieke apathie en cynisme leiden tot politieke ontevredenheid. Maar ook betere politieke kennis, gebaseerd op een betere opleiding, kan tot politiek cynisme leiden.

De meeste overheden reageerden op deze crisis door in meer mogelijkheden te voorzien voor democratische inspraak. Dit noemt de auteur de zogenaamde 'invited spaces', zoals referenda, hoorzittingen, ronde tafels, fora. Sommige van deze instrumenten worden evenwel gedomineerd door politieke partijen en formele instituties, zodat de burger ontevreden blijft en zoekt naar nieuwe kanalen om uitdrukking te geven aan de eigen opinie en voorkeuren. Die laatste kanalen vormen dan samen de 'invented spaces'. Het zijn tegelijk vormen van protest en participatie, die de bestaande machtsstructuren, gedomineerd door oude elites, uitdagen. De centrale focus van het model bestaat erin na te gaan 1. wat de types en de functies van online en offline politieke participatie zijn en 2. of onlineparticipatie de kenmerken van democratische participatie verandert.

Het model maakt een onderscheid tussen vier verschillende politieke 'sferen': participatie in de representatieve democratie, participatie in de directe democratie, deliberatieve participatie en demonstratieve participatie (zie Figuur 2).

Figuur 2: participatie in de hybride en gemengde democratie (Kersting 2013).

1. Participatie in de representatieve democratie

Dit is als het ware de standaardsetting in westerse liberale democratieën. Participatie is hier voornamelijk gebaseerd op de competitie tussen politieke partijen en politieke kandidaten. De instituties zijn sterk geformaliseerd en gebaseerd op een wettelijk kader. Verkiezingen vormen het centrale instrument, terwijl alle andere vormen van directe democratie ondergeschikt zijn. Belangengroepen en politieke partijen spelen een belangrijke rol als een vorm van conventionele participatie. Wel kunnen er online-instrumenten voorkomen in de vorm van bijvoorbeeld verkiezingsinformatie of kieswijzers en onlinestemmen.

2. Participatie in de directe democratie

Bij directe democratie focust participatie zich op directe besluitvorming. Tegenwoordig maakt dit deel uit van wat men e-democratie noemt. De laatste decennia zijn referenda en volksraadplegingen populairder geworden. Vaak worden ze top down georganiseerd en heel vaak ook op het lokale niveau. In tegenstelling tot referenda zijn petitie geëvolueerd naar online-instrumenten van directe democratie.

3. Deliberatieve participatie

Sinds de jaren 1990 is er een trend naar meer dialooggeoriënteerde politieke participatie. In de literatuur wordt deze evolutie gevat onder de noemer 'deliberative turn'. Instrumenten zoals open fora zoeken naar consensus en zowel individuele burgers als belangenroepen kunnen eraan deelnemen. Een nieuw instrument dat recent opgeld maakt, zijn de burgerpanels (cf. 'citizen juries' of 'mini-publics'). Vaak worden georganiseerde belangen zoals politieke partijen en politieke verkozenen bij deze instrumenten uitgesloten. Deze instrumenten zijn dikwijls informeel en er is ook vaak geen wettelijk kader. Deliberatieve democratie (of overlegdemocratie) focust op communicatie en gemeenschapsvormende processen en is belangrijk voor de ontwikkeling van sociaal kapitaal binnen een groep. Maar door de niet-representativiteit en het ontbreken aan wettelijke voorschriften zijn de resultaten niet bindend. Voorbeelden van deliberatieve participatie-instrumenten zijn onlinefora en onlineconferenties.

4. Demonstratieve participatie

Ook deze vorm kan worden gezien als een informele vorm van participatie, waaronder politieke demonstraties vallen. Demonstraties kunnen een legale of illegale vorm aannemen (bv. in niet-democratische, autoritaire regimes). Ook nieuwe sociale bewegingen (cf. infra) en protest vallen onder demonstratieve participatie. Beide maken zowel gebruik van online- als offline-instrumenten (zie bv. de Arabische Lente). In feite focust deze vorm van participatie op symbolische participatie, waarbij over het algemeen het groepsgevoel en de identiteit cruciaal zijn.

Nieuwe vormen van 'demonstratie' zijn civil society protest, flash mobs, maar ook burgerinformatiesystemen. Die worden veel minder bepaald door gevestigde instituten zoals politieke partijen en overheden. Onderzoek toonde aan dat door groeiend individualisme en nieuwe levensstijlen mensen zich ervan weerhouden om lange termijn engagementen aan te gaan in politieke organisa-

ties. Daarom verkiezen ze symbolische acties op korte termijn, waarbij ze zichzelf kunnen uitdrukken. In principe kunnen ook online-instrumenten zoals webfora onder de noemer demonstratieve participatie vallen. Recent onderzoek wijst op de gebrekkige kwaliteit van webfora en blogs evenals sociale media op het vlak van argumentatie, respect en reflectie. Ze worden vaak gekenmerkt door agressieve dialogen of monologen, waarbij de participanten feitelijk geen antwoorden verwachten. Daardoor vormen ze geen deliberatieve, maar eerder een demonstratieve arena. Ook sociale media zoals Twitter en Facebook zijn volgens de auteur minder op discussie gefocust en hebben veeleer een 'demonstratieve' functie.

Wat leert het model van Kersting ons? De auteur concludeert zelf dat uit de democratische vernieuwing, die het laatste decennium erg in zwang was, twee trends tevoorschijn komen: 1. democratische innovatie leidt tot een hybride democratie waarin burgers verschillende vormen van participatie ter beschikking hebben (representatieve, directe, deliberatieve en demonstratieve vormen) en die ook gemengd worden ('blended democracy'); 2. nieuwe informatie en communicatietechnologie bieden online-instrumenten die soms de kwaliteit van offline-instrumenten kunnen verbeteren.

Kersting formuleert echter ook een aantal bedenkingen. Internettechnologie creëert nieuwe mogelijkheden voor democratische innovatie met nieuwe participatie-instrumenten zoals onlineklachtenmanagement en onlinesuggesties. Maar het gebruik van zowel 'invited' als 'invented spaces' heeft grote gevolgen voor het representatieve systeem. Niet alleen kunnen politici onder een constante verantwoordingsdruk staan, er blijven ook vragen over de kwaliteit van onlineparticipatie. Het is bekend dat internetcommunicatie uiterst gevoelig is voor misbruik en manipulatie (zelfs politieke partijen maken er in sommige gevallen gebruik van). Maar misbruik tast de geloofwaardigheid en legitimiteit van het internet aan. En laat vertrouwen nu net een van de belangrijkste voorwaarden zijn voor e-participatie.

4.3.3 DEBAT OVER NIEUWE PARTICIPATIEVORMEN

Daarnaast is de kwaliteit van onlinedeliberatie vaak zwak op het vlak van argumentatie en de gerichtheid op consensus. Het is bewezen dat offline-instrumenten die in online-instrumenten veranderen, ook veranderen van karakter. Instrumenten voor dialoog zoals fora bieden daardoor minder uitwisseling van ideeën, maar zijn gewoon een 'demonstratie' van individuele opinies in een serie van monologen. Bovendien toont recent onderzoek aan dat participanten aan onlinediscussies getypeerd worden door een sterke vorm van segregatie. Webgebruikers gaan vooral op zoek naar bevestiging van hun eigen positie en gaan confrontatie met afwijkende meningen uit de weg. Nieuwe digitale media zouden zo bijdragen tot een grotere apathie bij de burger. Bij traditionele media was de diversiteit aan opinies vaak een onderscheidend kwaliteitsargument. Maar burgers kunnen nu online zelf informatie selecteren en daardoor vormen zich kleine homogene netwerken. Participanten wisselen minder ideeën uit omdat cognitieve dissonantie wordt vermeden.

De participatiecrisis leidde tot democratische vernieuwing en de implementatie van nieuwe offline en online participatie instrumenten. Onlineparticipatie lijkt te leiden tot een meer gemengde democratie. Daarmee wordt aangeduid dat er een interactie is tussen online- en offlineparticipatie en elektronische democratie. Maar het internet produceert als het ware gefragmenteerde informatie- en communicatiebubbels. Die zijn belangrijk voor gemeenschapsvorming en de vorming van zowel groepsidentiteit als individuele identiteit. Hier staat echter niet deliberatie, maar zelfbevestiging centraal. Het leggen van bruggen naar anderen en zoeken naar consensus kan makkelijk vermeden worden. Dat laatste is makkelijker bij offlineparticipatie. Online-instrumenten zijn wel meer effectief voor mobilisatie.

In een van de eerste omvattende studies over het internet en politiek komen Howard en Chadwick (2008) tot de algemene conclusie dat de impact van ICT op het poli-

tieke functioneren van mensen hoofdzakelijk positief is. Er is bewijs voor positieve effecten van internetgebruik op de mate van verfijning van kiezersinformatie, op institutionele transparantie en op politiek overleg. Andere positieve effecten die ze rapporteren, zijn: de grotere variatie aan mogelijkheden voor collectieve politieke actie en de beïnvloeding van publieke beleidsdiscussies, onlinediscussie lijkt mensen bloot te stellen aan een grotere verscheidenheid van politieke inzichten, het internet wordt vaak gebruikt als 'fact checker' en wie dit gebruikt, lijkt beter in staat een onderscheid te maken tussen correcte en foute argumenten in het politieke debat, internetgebruik kript de politieke kennis op bij referenda, het ontstaan van een nieuwe politieke cultuur met een grotere assertiviteit bij burgers en tot slot de creatie van een nieuw raamwerk voor overheden waarbij ze meer responsief en burgergericht kunnen werken. Maar ze sommen ook enkele negatieve effecten op: ongelijkheden op het vlak van motivatie, fysieke toegang en digitale vaardigheden worden versterkt, politieke actoren kunnen ook online-informatie in belangrijke mate zelf vormgeven en het gebruik van mobiele technologie wordt in belangrijke mate vormgegeven door economische en wettelijke belangen.

Mossberger, Tolbert en McNeal (2008) kwamen tot enkele gelijklopende vaststellingen. In hun boek staan drie aspecten van participatie in de onlinesamenleving centraal: de (mate van) inclusie van heersende communicatievormen, de impact van het internet op het participatievermogen van burgers en de effecten van het internet op gelijke kansen. Ze leveren bewijs dat het internet significante voordelen heeft voor democratische participatie en voor economische welstand. Zo doet internetgebruik de kans op deelname aan verkiezingen (stemmen) en politiek engagement toenemen. Maar de patronen van exclusie blijven bestaan omdat ze gelinkt zijn aan andere ongelijkheden. Online beschikbare informatie helpt burgers zich beter te informeren over politiek en meer te participeren en daarvan profiteert de hele samenleving via meer deliberatieve participatie in democratische processen. Er zijn ook spillovereffecten: technologische vaardigheden dragen bij tot de ontwikkeling

van menselijk kapitaal in alle domeinen van de samenleving. Onlinenieuws heeft een mobiliserend potentieel en doet politieke participatie toenemen. Burgers die overheidswebsites gebruiken, hebben op alle niveaus een positievere houding ten aanzien van de overheid en in sommige gevallen ook een groter vertrouwen in de overheid. Maar de samenleving in zijn geheel wordt gekenmerkt door blijvende ongelijkheden: inkomen, onderwijsniveau, leeftijd, ras en etniciteit verklaren de (ongelijke) toegang tot het internet. En met uitzondering van geslacht blijven deze ongelijkheden door de tijd heen ook overeind. Tegelijk is er een vaardigheidskloof die dezelfde lijnen van ongelijkheid volgt: “We show that inequality online does not stand apart from other inequities. We find that disparities online deepen existing inequalities and hinder full participation in society.” (Mossberger, Tolbert & McNeal 2008:9)

Er is nog maar weinig systematisch vergelijkend onderzoek dat de link analyseert tussen technologische formats in deliberatieve procedures en de kwaliteit van de discussies. Recent onderzoek van Monnoyer-Smith en Wojcik (2012) toont aan dat elke setting haar eigen troeven heeft en dat de verschillende actoren op een dynamische manier gebruikmaken van de verschillende platformen en arena's. Daarbij kiezen de gebruikers strategisch welke kenmerken hen het best uitkomen. Zo biedt een blog veel ruimte voor legitimatie, terwijl een 'commentaar'platform dan weer de meest interactieve arena is waar plaats is voor overleg. De auteurs benadrukken dat elk type van discours in de verschillende arena's moet worden bekeken en niet geïsoleerd mag worden, aangezien ook de gebruikers er op die manier mee omgaan.

Gadras en Greffet (2013) benadrukken dat de relatie tussen technologie en participatie door de tijd heen ook op een verschillende manier werd ingevuld. Aanvankelijk waren er radicaal tegengestelde visies (positief versus negatief) over de politieke gevolgen van de technologische ontwikkeling op de democratie en op politieke participatie. Gaandeweg zijn deze visies echter bijgesteld. Nu overheerst het idee dat online politieke participatie een brede waaier van mogelijkheden biedt, waardoor

participatie potentieel versterkt kan worden. Tijdens de verkiezingscampagne van 2012 in Frankrijk en het Canadese Québec liep het project webinpolitics.com, waarbij meer dan 30 indicatoren voor online en offline politieke participatie werden getest, terwijl dat tien jaar eerder minder dan 10 indicatoren waren (Gadras & Greffet, 2013:261). Er wordt steeds meer van uitgegaan dat de veranderende technologische infrastructuur die participatie ondersteunt, ook de participatiepatronen verandert. Bovendien is politieke participatie gelinkt aan andere elementen, zoals politieke competentie, die ongelijk verdeeld is al naargelang de sociale positie. In de digitale wereld wordt dit nog versterkt. De zogenaamde 'digital divide' is een centraal onderzoeksthema waarbij de hypothese luidt dat de ongelijkheden op het vlak van politieke kennis en competentie nog worden versterkt. Participatie wordt in ieder geval ook beïnvloed door de hoeveelheid en de kwaliteit van de informatie waarover burgers (kunnen) beschikken. Er is ondertussen al veel empirisch onderzoek over de impact van het internet, dat vaak bewijs levert van een leereffect. Mossberger et al. (2008) toonden bijvoorbeeld aan dat mensen die toegang hebben tot het internet en onlineverkiezingsnieuws, meer geneigd zijn om effectief hun stem uit te brengen (in casu bij de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1996 en 2000). Andere studies toonden een klein, maar positief effect van het internet op politiek engagement.

Vivien Lowndes (2001) toonde zich in haar vroegere werk sceptisch ten aanzien van de positieve effecten van nieuwe vormen van participatie, hoewel ze ook een deur openliet voor een positieve evolutie. De stelling dat de groei aan participatie-initiatieven meteen ook een verbetering inhoudt van de democratie, moet volgens haar met enige voorzichtigheid bekeken worden. Veel initiatieven scheppen effectief nieuwe mogelijkheden voor individuen en groepen om hun voorkeuren uit te drukken, maar vaak doorstaan ze de test van populaire controle en politieke gelijkheid niet. Individuele initiatieven bevoordelen dikwijls specifieke groepen of gebieden van de gemeente of samenleving en sluiten daardoor andere groepen of gebieden uit. Dergelijke initiatieven kunnen

de lokale democratie verbeteren als ze deel uitmaken van een breder programma van participatie en gemeenschapsengagement met een link naar traditionele democratische processen. Uit haar onderzoek bleek dat bij veel lokale autoriteiten de perceptie bestond dat er weinig enthousiasme was voor meer participatie, vooral bij die groepen die traditioneel al weinig betrokken zijn bij politieke participatie. Maar dit is maar één kant van de medaille, want wat zeggen de burgers zelf? Uit focusgroepen met burgers blijkt dat er veel verschillende motieven bestaan om te participeren. Dit weerlegt op zich al het idee van universele apathie bij de burger. De resultaten wijzen op het belang van expliciete strategieën van de lokale overheid, zoals het rekening houden met prioriteiten van lokale bewoners, het mobiliseren van en samenwerken met lokale leidersfiguren, het inzetten van een breed repertoire aan methodieken om zo diverse groepen te bereiken en onderwerpen te oogsten en het erkennen van het resultaat door participatie-initiatieven te linken aan besluitvorming.

Recent onderzoek in eigen land bevestigt dat genuanceerde beeld. Politici en ambtenaren hebben een vrij enge kijk op participatie en hoge verwachtingen naar burgers toe, maar hebben toch geen hoge pet op van die burger, die vooral NIMBY zou denken en kennis zou missen (Dezeure & De Rynck 2011:35-36). Bovendien halen politici en ambtenaren vooral instrumentele motieven aan en zien ze participatie vooral als een middel om meer draagvlak te verwerven veeleer dan dit te beschouwen als een fundamenteel recht van de burger om betrokken te zijn. Toch wordt vastgesteld dat er in lokale besturen een cultuurverandering ten voordele van participatie aan de gang is, een cultuurverandering die gevoed wordt door enthousiaste sleutelfiguren (politiek en ambtelijk), maar ook door middenveldactoren. Deze cultuuromslag heeft echter nog maar een beperkte impact op de rollen van de sleutelactoren: politici blijven trouw aan het primaat van de politiek en de raad blijft opvallend afwezig in participatieve processen.

Ruim tien jaar na de grote doorbraak van het internet als alledaags medium ging Jensen na hoe het zit met de ver-

vangings- en de mobilisatiehypothese, waarbij Denemarken als case study dient. De pure vervangingshypothese wordt verworpen. Het internet is nog steeds een aanvulling op andere media, eerder dan een vervanging ervan. De mobilisatiehypothese wordt wel deels bevestigd. Hoewel sommige patronen van onlineparticipatie lijken op die van meer traditionele, offlineparticipatie, blijkt dat het internet jongere generaties meer mobiliseert (Jensen 2013:347-364).

Grönlund, Bächtiger en Setälä (2014) analyseerden de impact van één specifiek instrument van de overlegdemocratie, m.n. de burgerpanels ('deliberative mini-publics'). De term verwijst naar een forum of bijeenkomst, doorgaans georganiseerd door beleidsmakers, van een kleine groep willekeurig gekozen burgers die rond een specifiek thema van gedachten wisselen en aanbevelingen formuleren. Zij tonen zich voorstanders van de overlegdemocratie en benadrukken de opvoedende effecten van maatschappelijk engagement. Enkele recente voorbeelden die ze aanhalen, zijn de British Columbia Citizens' Assembly in Canada (in 2004) voor het uitwerken van een nieuw kiessysteem, het Australian Citizens' Parliament (in 2009) over de toekomst van de democratie en de G1000 die in België werd georganiseerd naar aanleiding van de politieke crisis en de lang aanslepende regeringsonderhandelingen in 2010 (zie ook: G1000, 2012). Maar ondanks de grote wetenschappelijke en publieke interesse, stellen de auteurs vast dat de politieke impact van deze vorm van overlegdemocratie tot nog toe zeer bescheiden was. Er wordt dan ook gezocht naar manieren om het proces en de resultaten ervan te laten bijdragen tot een verbetering van de kwaliteit van de democratie.

Omdat participatie in de meeste democratieën het grootst is bij de goed opgeleide man van middelbare leeftijd en met een hoger inkomen, wordt in de literatuur over een participatie-elite gesproken (Hague & Harrop 2013:133). Nieuwe vormen van participatie komen tegemoet aan de gestegen vraag van beter opgeleide burgers om meer direct betrokken te worden bij het beleid dat door hun overheid wordt uitgetekend. Vanuit een parti-

cipatieperspectief kunnen bij dergelijke initiatieven echter ook kanttekeningen worden gezet. In hun studie stellen Verlet en Hulsmans (2004) vast dat niet alle burgers ervan wakker liggen om meer bij het bestuur betrokken te worden. Hoewel een groot deel van de burgers er veel belang aan hecht om geïnformeerd te zijn over de beleidsinitiatieven die overheden in hun buurt willen ontwikkelen, zijn er al heel wat minder mensen die het nodig achten om over die initiatieven een woordje te kunnen meepraten. Slechts een kleine minderheid van de burgers is bereid om effectief inspanningen te doen en dus tijd vrij te maken om aan deze nieuwe initiatieven deel te nemen. Bovendien blijken de participanten niet meteen een doorsnee van de bevolking te vormen. “De betrokken en participerende burger behoort tot het mannelijke geslacht. Hij is ouder dan 25 jaar maar zeker niet ouder dan 65. Hij heeft een betaalde job, is hoog opgeleid en behoort tot de hogere inkomenscategorieën.” (Verlet & Hulsmans 2004: 76) Ook bij internationaal onderzoek komt men tot de vaststelling dat de ongelijkheid in politieke participatie groter is bij deze moderne initiatieven van directe democratie dan bij de klassieke participatievormen van de representatieve democratie (Dalton, Scarrow & Cain 2004). Het ideaal om zoveel mogelijk mensen zo sterk mogelijk bij het beleid te betrekken, lijkt dan ook zeer moeilijk te realiseren. Er zou zodoende sprake zijn van een soort ‘participatie-elite’.

Tot deze nieuwe initiatieven behoren bijvoorbeeld hoorzittingen die bij grote infrastructuurwerken georganiseerd worden en die de buurtbewoner moeten informeren over de plannen van de overheid, maar waarop die burger eveneens zijn bedenkingen bij die plannen kan uiten. De meeste van dergelijke initiatieven respecteren echter het primaat van de politiek en blijven daarom binnen het principe van de vertegenwoordigende democratie. Andere initiatieven gaan een stuk verder, door effectief beslissingsbevoegdheid in handen van de burgers te leggen (Steyvers e.a. 2007). Een voorbeeld daarvan zijn de *participatory budgets*. Bij een dergelijk initiatief wordt een bepaalde som geld ter beschikking gesteld van een groep burgers, die dan, eventueel binnen bepaalde

grenzen, mogen beslissen waaraan het geld wordt besteed. Zo wordt het soms aan buurtbewoners overgelaten om te beslissen hoe het lokale stadsparkje wordt ingericht: worden er veel speeltoestellen voor kinderen neergepoot, of toch maar liever een hondentoilet? Burgers zetten ook zelf, los van overheidsinterventie, projecten van politieke participatie op. Denk bijvoorbeeld aan de G1000 (www.g1000.org). Maar zoals gesteld, is de participatie aan dergelijke initiatieven ongelijk verdeeld. Hoe komt dat?

4.4 VERKLARINGEN VOOR DE VARIATIE IN POLITIEKE PARTICIPATIE

Verschillende wetenschappers hebben zich toegeegd op het onderzoek naar (verklaringen voor) de variatie in politieke participatie. In hun recent overzicht wijzen Hague en Harrop (2013) op de twee belangrijkste factoren die verklaren waarom participatie toeneemt naarmate we de sociale ladder opklimmen: politieke hulpbronnen en politieke interesse. De politieke hulpbronnen die ze vermelden, zijn: opleiding/onderwijs (geeft toegang tot informatie en de kunde om die te interpreteren), beschikken over voldoende financiële middelen (waardoor mensen voldoende tijd kunnen vrijmaken om een politieke activiteit uit te oefenen), een hoge status (verleent respect) en communicatieve vaardigheden (zoals kunnen spreken voor een groep). Politieke interesse en politiek belang zijn een motief om zich in politiek te engageren (zie ook: Inglehart & Wenzel, 2010).

In het verlengde van het eerder vermelde onderscheid tussen conventionele en niet-conventionele participatie ontwikkelde Lester Milbrath (1925-2007) eerder al een invloedrijke visie. Milbrath rangschikte politieke participatie op een eendimensionale hiërarchie volgens de intensiteit van de activiteit. De rangschikking gebeurt dus van ‘gemakkelijke’ naar ‘moeilijke’ vormen van participatie. Hoe moeilijker of intenser de politieke activiteit, hoe kleiner de groep participanten. Op die manier ontstaat een zogenaamde participatiepiramide. In zijn onderzoek naar politieke participatie in de Verenigde

Staten van Amerika, getiteld *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* (1965), verdeelde hij aan de hand van die piramide de bevolking in drie categorieën: een klein deel ‘gladiators’ (een goede 5%), een grote groep ‘spectators’ (ongeveer 60%) en een aanzienlijk deel ‘apathetics’ (ongeveer 35%).

Bovenaan plaatste hij de *gladiators*, mensen die heel actief en sterk betrokken in het politieke proces participeren. Contacten onderhouden met politici, geld schenken of voor hen fondsen werven, deelnemen aan partijbijeenkomsten of meewerken aan verkiezingscampagnes, partijfuncties bekleden, zelf kandidaat zijn bij verkiezingen of een politieke functie bekleden, zag Milbrath als typische activiteiten van gladiatoren (gerangschikt van minder naar meer intens). Daaronder bevonden zich de *spectators*, die slechts minimaal politiek actief zijn. Zich openstellen voor politieke stimuli (met belangstelling luisteren naar iemand die over politiek spreekt, politiek in de media volgen, enz.), gaan stemmen, zelf een politiek gesprek beginnen of iemand proberen te overtuigen op een bepaalde partij of politicus te stemmen, is politiek gedrag dat tot deze categorie (opnieuw gerangschikt van minder naar meer intens) behoort. De derde en grootste groep noemde hij de *apathetics*, mensen die zich volledig onthouden van enige vorm van politieke activiteit.

Het onderzoek van Milbrath nam – zoals zoveel onderzoek naar politieke participatie – vooral het electorale systeem onder de loep. Dit had twee gevolgen, die sterk samenhangen. 1. Omdat Milbrath de nadruk legt op politieke acties die gerelateerd zijn aan het partijstelsel en verkiezingen, zag hij in zijn hiërarchische piramide een cumulatief karakter. Mensen die zich in het allerhoogste topje van de piramide bevinden, vertonen met andere woorden ook het gedrag van de minder intense *gladiators* en van de *spectators*. Omgekeerd geldt dit volgens Milbrath niet. 2. Onder meer daardoor kon Milbrath in zijn hiërarchie geen ‘onconventioneel’ politiek gedrag plaatsen.

Verder onderzoek, onder andere door Verba en Nie (1972), kwam echter tot de conclusie dat er bij politieke participatie sprake is van specialismen. De kernvaststelling van Milbrath – hoe intenser de politieke activiteit, hoe minder mensen ermee bezig zijn – blijft overeind, maar het cumulatieve karakter ervan blijkt niet te kloppen. In plaats van eerst een hiërarchie van minder naar meer intense activiteiten te doorlopen, specialiseren mensen zich in een bepaalde vorm van politieke actie (bijvoorbeeld meehelpen aan een verkiezingscampagne). Op die manier komt Verba met zijn collega’s tot een meer verfijnde opdeling van de participanten dan Milbrath (Axford 2002):

- protestors;
- community activists (local issues);
- party and campaign workers;
- communicators;
- contactors (of politicians/officials on specific matters);
- voters;
- inactive.

Slechts heel uitzonderlijk is er sprake van *allround* politieke activisten, zoals ook blijkt uit onderzoek van Parry (1992).

Welke zijn nu de belangrijkste kenmerken van participanten die kunnen verklaren waarom niet iedereen in dezelfde mate in de politiek participeert?

- 1 Onderwijs: scholingsgraad wordt gezien als een van de meest doorslaggevende factoren om ongelijkheid in participatie te verklaren. Hoe hoger opgeleid iemand is, hoe meer hij of zij zal participeren. Hoger opgeleiden gaan vaker naar partijbijeenkomsten, nemen regelmatig contact op met politici, praten meer over politiek, gaan vaker stemmen, enz. Dit is te verklaren door het feit dat iemand via scholing specifieke vaardigheden en talenten ontwikkelt die gunstig zijn voor politieke participatie. Daarnaast kunnen hoger opgeleiden een beroep doen op specifieke *resources*, zoals informatie, tijd, geld en prestige, die de politieke participatie makkelijker maken (Verba 1995).

- 2 Gender: ook het geslacht en vooral de geslachtsrol heeft een invloed op het feit of iemand participeert of niet. Vrouwen doen dit namelijk minder dan mannen. Zelfs bij mannen en vrouwen met eenzelfde opleiding, inkomen en gezinssituatie, blijkt dat vrouwen niet alleen minder politiek participeren, maar ook minder geïnformeerd zijn over politiek. De verklaringen hiervoor lopen uiteen. Sommige onderzoekers wijzen op het oude rollenpatroon: vrouwen zouden zich meer focussen op hun kinderen en hun relatie en daardoor minder tijd vrijmaken voor andere activiteiten. Andere onderzoekers (bv. Verba 1995) zoeken de verklaring eerder bij de manier waarop politieke organisaties en instellingen functioneren. Die zouden nog steeds op een erg 'mannelijke' manier georganiseerd zijn, waardoor het voor vrouwen moeilijker wordt om door te stoten naar bestuursfuncties.
- 3 Leeftijd: wat de invloed van leeftijd op de politieke participatie betreft, is het effect niet echt eenduidig. Volgens het klassieke patroon is er slechts een minimale participatie voor de leeftijd van 20 jaar, een steile opmars in participatie tot de leeftijd van 45 jaar, gevolgd door een geleidelijke afname in participatie daarna (Parry 1992). Andere studies spreken dit echter tegen en er blijken ook verschillen te zijn van land tot land. Volgens Putnam speelt niet zozeer de leeftijd een rol, maar wel het cohorte-effect (Putnam 1995a, 1995b). De oudere cohorten zouden nog sterker door-drongen zijn van noties als plichtsbef en religiositeit en daardoor ook actiever participeren. De jongere cohorten, daarentegen, zouden veel hedonistischer en individualistischer zijn ingesteld en daarom minder inzet vertonen. Volgens deze opvatting zullen de jongere generaties dus niet meer beginnen participeren naarmate ze ouder worden, maar zal er altijd een verschil in participatie blijven tussen de oudere en de jongere cohorten. Er is dus eerder sprake van een cultuur-verschuiving (Elchardus 2002). Een vaststelling waar er wel meer eensgezindheid over bestaat, is het feit dat jongeren die actief zijn in jeugdbewegingen, later meer kans maken om levenslang in (politieke) organisaties te participeren.
- 4 Gezinssituatie / *life cycle transitions*: de mate van politieke betrokkenheid kan ook beïnvloed worden door ingrijpende gebeurtenissen: samenwonen of trouwen, het al of niet hebben van kinderen, een echtscheiding meemaken of het overlijden van een dierbare verwerken, enz. kunnen het patroon van politieke participatie dat iemand tot dan vertoont, verstoren of een nieuwe vorm geven.
- 5 Urbanisatiegraad: volgens Milbrath en Goel (1977) participeren stedelingen meer in het politieke gebeuren dan plattelandsbewoners. Later onderzoek nuanceerde dit beeld enigszins door te benadrukken dat stedelingen en plattelandsbewoners elk hun favoriete vorm van participatie hebben. Zo gaan er relatief meer plattelandsbewoners stemmen dan stedelingen, maar nemen inwoners van steden relatief gezien meer deel aan betogingen en demonstraties.

Het bovenstaande overzicht is uiteraard niet exhaustief, maar vermeldt enkele van de meest voorkomende variabelen. Daarnaast is er bijvoorbeeld ook onderzoek verricht naar het effect van de beroeps-categorie, levensbeschouwing, inkomen, etniciteit en invaliditeit op politieke participatie. Belangrijk is dat de verschillende variabelen op elkaar ingrijpen en elkaar doorkruisen en zo de participatie van een bepaald individu helpen verklaren.

Quintelier (2007) deed een vergelijkend onderzoek over de participatie van jongeren en ouderen en komt tot de vaststelling dat de verschillen in politieke participatie kunnen worden verklaard door levenscycluseffecten, maar in een nog grotere mate door het onderwijsniveau. De onderzoekster concludeert daarnaast dat jongeren zich wel degelijk in andere en nieuwere vormen van participatie engageren, zoals petitie tekenen en demonstreren. Bovendien blijkt dat jongeren voelen dat ze niet echt gehoord worden. In wezen verschillen jongeren niet veel van ouderen voor wat het niveau van politieke participatie betreft (met uitzondering van stemmen omwille van de minimumleeftijd) en vertonen ze ook vergelijkbare niveaus van vertrouwen in politieke instellingen en politieke interesse. In tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd, zijn ook hun politieke houdingen niet negatie-

ver. Hun ‘onverschilligheid’ ten aanzien van (traditionele) politiek is deels te verklaren door levenscycluseffecten (huisvesting, huwelijk en arbeid). Overigens is politieke onverschilligheid geen alleenrecht van jongeren, aangezien recent onderzoek vergelijkbare attitudes (politieke kennis, interesse, vertrouwen, engagement) toont bij volwassenen. De uitzondering is gewoon dat jongeren minder kansen tot participatie hebben.

Rekening houdend met wat voorafgaat, krijgen we een genuanceerd antwoord op de vraag waarom het aantal mensen dat een bepaald politiek gedrag vertoont, sterk varieert. In de volgende paragraaf gaan we dieper in op één cruciale vorm van participatie, stemgedrag.

4.5 STEMGEDRAG

Al dan niet aan verkiezingen deelnemen – gaan stemmen – is, althans in stabiele democratieën, wellicht de belangrijkste vorm van politiek gedrag die door de massa wordt gesteld. Stemmen is een dermate centraal element van massademocratieën, dat het begrijpen ervan onontbeerlijk is om inzicht te verkrijgen in politieke en sociale veranderingsprocessen (Heywood 2002). Dat verklaart wellicht ten dele waarom politicologen zoveel theoretische en empirische inspanningen hebben verricht om het stemgedrag beter te begrijpen.

In wat volgt, zullen we eerst dieper ingaan op enkele van de voornaamste theorieën en onderzoeksresultaten rond de opkomst bij verkiezingen. Eerst behandelen we de discussie over de voor- en nadelen van stemrecht en stemplicht (zie hoofdstuk 12), vervolgens vragen we ons af waarom mensen überhaupt de moeite doen om te gaan stemmen wanneer het niet verplicht is. Ten slotte hebben we het over de verschillende invalshoeken en onderzoeken die de stemkeuze van mensen proberen te verklaren.

⁵ Over de discussie rond opkomst- versus stemplicht verscheen in 2010 een themanummer van *Res Publica* (nr. 1), zie www.respublica.be. De inleiding tot het debat is van Arend Lijphart.

4.5.1 STEMRECHT OF STEMP LICHT?

Voor wie in België politiek gesocialiseerd is, klinkt het misschien vreemd dat de opkomst bij verkiezingen een belangrijk onderzoeksthema is binnen de politicologie. In ons land is de opkomst bij verkiezingen immers – hoewel die terugloopt – steeds relatief gezien heel hoog. Dat komt omdat in ons land opkomstplicht bestaat. België is daarmee een van de weinige landen die hun burgers verplichten om ‘op te komen’, d.w.z. zich op de verkiezingsdag aan het stemhokje aan te melden en even achter het stemgordijn te staan. In deze paragraaf behandelen we de argumenten pro en contra stemplicht, het onderzoek naar het effect van die stemplicht en de verschillen in opkomst bij verkiezingen tussen landen en door de tijd heen.⁵

Sommige onderzoekers (Lijphart 1997; Birsh 2007) maken het onderscheid tussen stemplicht en opkomstplicht. Sowieso is het in landen waarin het stemgeheim bestaat, moeilijk om het effectief uitbrengen van een stem verplicht te maken. Mensen blijven daarom nog altijd over de mogelijkheid beschikken om, zodra ze in het stemhokje zijn, blanco of ongeldig te stemmen. Ook wanneer er in theorie dus sprake zou zijn van een stemplicht, gaat het in de feiten eerder om een opkomstplicht. Voor de eenvoud spreken we hier zonder onderscheid over stemplicht (Lever 2009).

Stemrecht gaat over het recht van een individu om via verkiezingen de organisatie van de samenleving mee te bepalen en om te oordelen wie het meest geschikt is om de leiding over de samenleving te nemen. Volgens de tegenstanders van de stemplicht is het echter evenzeer het recht van een individu om zich niet bezig te houden met het besturen van de samenleving en bijgevolg te verzaken aan zijn recht om te gaan stemmen. Bovendien zouden politici kiezers ervan moeten overtuigen om te gaan stemmen. Voorstanders van de stemplicht redeneren daarentegen dat een democratie niet kan functioneren wanneer mensen hun stemrecht niet uitoefenen of grote groepen afzijdig blijven. Dat zou de kiezers minder representatief maken t.a.v. de hele bevolking, waardoor

ook de verkozenen minder representatief zouden worden. Stemmen is daarom noodzakelijk voor het in stand houden van een vrije samenleving en de rechtstaat, en kan bijgevolg als een burgerplicht worden gedefinieerd (Irwin & van Holsteyn 2010).

Dat laatste argument is vaak onderwerp van debat in de *rational choice* theorie, die stelt dat mensen slechts een bepaald gedrag zullen stellen wanneer de baten ervan groter zijn dan de kosten. Omdat de kans dat een individuele stem iets aan de effectieve uitkomst van de verkiezingen zal veranderen zo goed als onbestaande is, zijn de individuele baten van het stemgedrag nihil. De collectieve baten (vrije samenleving, rechtstaat, goed bestuur, enz.) zijn hoe dan ook toegankelijk voor het individu, onafhankelijk van zijn stemgedrag. Daar aan het stemmen behoorlijk wat kosten zijn verbonden (tijd vrij maken om te stemmen, informatie inwinnen, enz.) voorspelt deze theorie dat mensen niet zullen stemmen. De oplossing om dit *free rider* gedrag te voorkomen, is het stemmen verplicht te maken (Godwin & Wahlke 1997; Lijphart 2010). Dat de bovenstaande redenering niet volledig klopt, wordt bewezen door de vaststelling dat in landen zonder stemplicht heel wat mensen toch gaan stemmen (Blais, Young & Lapp 2000).

Een ander belangrijk argument dat in het debat wordt gebruikt, is dat de stemplicht een evenredige vertegenwoordiging van alle groepen in de samenleving garandeert. Bepaalde groepen, zoals de lagere sociale klassen, lager geschoolden en jongeren, blijken immers minder te gaan stemmen dan andere groepen (Lijphart 2010). Het gevolg daarvan is dat zij ondervertegenwoordigd zijn en het gevaar bestaat dat politici geen of te weinig aandacht zullen besteden aan hun belangen, omdat ze toch geen stemmen opleveren (Billiet 2002). Op deze manier zou ook de legitimiteit van het beleid ondergraven worden (Birch 2009). Over het algemeen ondersteunt onderzoek de vaststelling dat bepaalde (zwakkere) groepen minder gaan stemmen dan andere (Lijphart 2010; Verlet, Carton & Callens 2010). Daaruit kan evenwel niet meteen geconcludeerd worden dat beleid in stelsels zonder stemplicht om die reden minder responsief is t.a.v.

de groepen die niet of minder aan verkiezingen deelnemen. Dat zou immers impliceren dat landen zonder opkomstplicht een minder 'sociaal' beleid voeren dan landen met opkomstplicht.

Tegenstanders van de stemplicht argumenteren dat het geen zin heeft, of zelfs nadelig is, om ongeïnteresseerde burgers te verplichten om een stem uit te brengen. Die ongeïnteresseerde en bijgevolg ongeïnformeerde burgers zouden hun stemmen toch enkel baseren op basis van 'minderwaardige' argumenten, zoals het al dan niet sympathieke voorkomen of het uiterlijk van een kandidaat, en niet op basis van een politiek programma van een partij of de verdiensten van een zittende regering. In zijn onderzoek kon Martin Rosema daar echter weinig bewijs voor vinden (Rosema 2007). Bovendien wegen in een democratie volgens velen alle argumenten evenveel.

Een argument dat sterk verwant is met het bovenstaande, stelt dat vooral extremistische en populistische partijen baat hebben bij de stemplicht, omdat de ongeïnteresseerde burger (uit onwetendheid) vaker voor dergelijke partijen zou stemmen. Dit argument werd bijvoorbeeld vaak gebruikt in de context van de bestrijding van het Vlaams Belang (Verlet, Carton & Callens 2010). Vreemd genoeg werd het spiegelbeeld van dit argument gebruikt bij de invoering van de stemplicht in België. De katholiek Auguste Beernaert (1829-1912) was er toen van overtuigd dat de gewone burger eerder apathisch zou zijn in plaats van de drang te voelen om zijn stem uit te brengen. Wanneer enkel de politiek geïnteresseerde en overtuigde arbeiders zouden gaan stemmen, zou dit vooral in het voordeel van de extremisten zijn. Met die extremisten verwees Beernaert naar de socialisten (Deneckere 2005). Daarom werd bij de invoering van het algemeen meervoudig stemrecht het stemmen verplicht gemaakt, zodat ook de meer gematigde partijen voldoende stemmen zouden halen.

Over het algemeen geven onderzoeken voor ons land aan dat er slechts kleine effecten zouden zijn op de verkiezingsuitslag indien de stemplicht afgeschaft zou worden (Hooghe & Pelleriaux 1997; Billiet 2002). Verschillende

onderzoeken (bv. Verlet, Carton & Callens 2010; Hooghe & Walgrave 2010) maakten een vergelijking tussen het stemgedrag van mensen die in een enquête aangaven dat ze bij het afschaffen van de stemplicht niet zouden gaan stemmen, en diegene die vertelden dat ze wel zouden gaan stemmen. Sommige partijen winnen daarbij, andere verliezen. Ook in deze onderzoeken bleken de effecten echter minimaal te zijn. Het meeste onderzoek in andere landen toont eveneens aan dat het invoeren of afschaffen van de stemplicht geen of weinig invloed zou hebben. We moeten hierbij echter opmerken dat het zeer moeilijk is om de eventuele gevolgen van de stemplicht op de uitslag van de verkiezingen in te schatten. Het is immers verre van zeker dat het antwoord dat mensen in een survey geven over een onbestaande situatie die zich mogelijk in de toekomst zou voordoen, correspondeert met de werkelijkheid. Ook andere onderzoeksopzetten die gebruikmaken van simulaties kunnen geen uitsluitel geven (van der Meer & van Deth 2007). Bovendien is het aspect ‘al dan niet opkomstplicht’ maar een van de vele elementen die het stemgedrag van mensen kan beïnvloeden.

Ten slotte zijn sommigen ervan overtuigd dat er van de stemplicht positieve *spillover*effecten uitgaan, d.w.z. dat ze “de belangstelling voor en participatie in andere vormen van politieke activiteiten kan stimuleren.” (Lijphart 2010:13) Lijphart identificeert hier twee mechanismen die deze effecten zouden veroorzaken. Ten eerste zouden mensen, omdat ze moeten stemmen, verplicht worden om na te denken over politiek, waardoor hun interesse in het thema gestimuleerd zou worden, wat op zijn beurt zou leiden tot een toename van de politieke activiteit. Ten tweede zouden politici en partijen zich sterker inspannen om groepen die normaal gezien toch niet zouden participeren, bij hun werking en activiteiten te betrekken, wat opnieuw de politieke interesse en activiteit van die mensen zou moeten stimuleren (van der Meer & van Deth 2010). De mogelijkheid bestaat echter ook dat de dwang en de eventuele sancties die met de stemplicht gepaard gaan, bij de kiezers negatieve gevoelens stimuleren, wat ertoe zou leiden dat burgers zich net van de politiek gaan afwenden, waardoor hun inte-

resse en participatie worden ontmoedigd. In hun onderzoek vinden van der Meer en van Deth (2010) geen bewijs voor positieve *spillover*effecten en slechts zwak bewijs voor de negatieve effecten, wat erop wijst dat deze effecten sowieso niet erg sterk zijn.

4.5.2 WAAROM GAAN MENSEN STEMMEN?

Volgens André Blais leidt het politicologische onderzoek rond deze vraag aan hyperfactualisme (Blais, Young & Lapp 2000). Hij bedoelt hiermee dat er enorm veel empirische informatie beschikbaar is over welke variabelen kunnen voorspellen of mensen al dan niet gaan stemmen, zonder dat er een sterk theoretisch verhaal is dat die samenhang kan verklaren.

Op die regel is er echter één uitzondering, de *rational choice* theorie. Zoals hierboven aangehaald, voorspelt deze theorie dat mensen bepaalde gedragingen zullen stellen als de baten ervan groter zijn dan de kosten. De baten van het stemgedrag zijn de voordelen die het individu kan halen uit het feit dat zijn partij of kandidaat de verkiezingen wint en daardoor het beleid van de overheid kan bepalen. Met andere woorden, volgens deze theorie gaan mensen stemmen als ze verwachten dat ze het beleid van de overheid kunnen beïnvloeden. De kans dat een individu met zijn individuele stem iets aan de verkiezingsuitslag verandert, is echter zo klein, dat het voor een individu niet rationeel is om te gaan stemmen. Deze theorie voorspelt daarom dat mensen niet zullen gaan stemmen. Zoals we eerder aanhaalden, wordt deze theorie door de feiten tegengesproken. De vaststelling dat heel veel mensen gaan stemmen, hoewel dat voor het individu eigenlijk niet rationeel is, staat in de literatuur bekend als de *paradox of voting*.

Deze paradox wordt in de literatuur op verschillende manieren verklaard. Mensen zouden niet zozeer stemmen omdat ze daarmee het overheidsbeleid beïnvloeden, maar wel omdat ze gesocialiseerd zijn om stemmen te ervaren als de plicht van een verantwoordelijke burger: ze hebben het idee dat stemmen een plicht is, geïn-

ternaliseerd, of vrezen afkeuring van hun sociale omgeving wanneer ze niet zouden gaan stemmen. Het stemmen zou mensen eveneens het gevoel geven dat ze iets belangrijks doen, dat ze mee de toekomst vorm geven, of dat ze deel uitmaken van een groter geheel. Met andere woorden: mensen zouden van hun stemgedrag voornamelijk psychosociale voordelen ervaren. Deze socialisatietheorie wordt in heel wat onderzoek bevestigd. In onderzoek van Blais, Young en Lapp (2000) in Canada, bijvoorbeeld, werd vastgesteld dat de mate waarin mensen ervan overtuigd zijn dat stemmen een plicht is, het best kon voorspellen of iemand zou gaan stemmen of niet. Bovendien kan deze theorie verklaren waarom hooggeschoolden een hogere kans hebben om te gaan stemmen (Verlet, Carton & Callens 2010; Godwin & Wahlke 1997): zij zijn immers veel sterker politiek gesocialiseerd.

Volgens Mark Franklin (2004) is het al of niet gaan stemmen ook een soort gewoonte die mensen aanleren tijdens de periode van de eerste verkiezingen die ze meemaken. Deze redenering is gebaseerd op de vaststelling dat er bij de jongere generatie veel meer variabiliteit is in het al of niet gaan stemmen. Na ongeveer drie verkiezingen neemt die variabiliteit sterk af. Met andere woorden, de eigenschap ‘kiezer-geen kiezer’ is bij jonge mensen niet stabiel, maar wordt dat wel zodra ze wat ouder worden (cf. het *impressionable years* model van politieke socialisatie). Franklin stelt verder dat het verlagen van de stemgerechtigde leeftijd gezorgd heeft voor een serieuze daling in de opkomst, omdat jongeren van achttien jaar nog te weinig met politiek bezig zijn om tot de kiesdaad aangetrokken te worden. Hier verwijzen we echter naar eerder vermeld onderzoek, waarin wordt aangetoond dat jongeren niet-traditionele en niet-formele vormen van participatie verkiezen.

De empirische steun voor dit socialisatieperspectief betekent nog niet dat we het idee dat mensen gaan stemmen om het beleid mee vorm te geven, volledig overboord moeten gooien. Enkele vaststellingen ondersteunen namelijk dit idee. Zo blijkt dat, wanneer verkiezingen erg spannend zijn – bijvoorbeeld wanneer

twee presidentskandidaten in de peilingen ongeveer evenveel stemmen krijgen –, meer mensen zullen gaan stemmen (Blais 2006). Blijkbaar geloven mensen dat bij spannende verkiezingen hun eigen stem er meer toe doet. Sowieso schatten mensen de kans dat hun eigen stem de uitslag mee bepaalt, veel hoger in dan in werkelijkheid het geval is (Blais, Young & Lapp 2000). Mensen zouden ook meer gaan stemmen als ze ervan overtuigd zijn dat de uitslag potentieel meer gevolg heeft voor het beleid (Franklin 2004). Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de verkiezing van Barack Obama in 2008 (*‘yes we can’*), die beloofde in de Verenigde Staten zeer sterke beleidswijzigingen door te voeren en die naar Amerikaanse norm een hoge opkomst teweegbracht.

Dat mensen toch rekening houden met de invloed die hun stem op het politieke gebeuren kan uitoefenen, wordt ook vaak geïllustreerd aan de hand van de voorbeelden van Malta en Zwitserland. In Malta steeg de opkomst bij de verkiezingen zeer sterk toen het land in 1960 zijn onafhankelijkheid van het Verenigd Koninkrijk verkreeg en de wetten die door het parlement werden gestemd, niet langer door een Britse gouverneur bekrachtigd dienden te worden. In Zwitserland daalde de opkomst bij de verkiezingen dan weer vrij sterk toen in de jaren 1960 een systeem werd gecreëerd waarbij alle partijen altijd in de regering vertegenwoordigd worden, wat het belang van de verkiezingsuitslag sterk deed dalen (Blais, Young & Lapp 2000).

De redenering van de *rational choice* zoals we die hierboven hebben beschreven, bekijkt het stemgedrag duidelijk vanuit een individuele bril. Het individu wordt daarbij beschouwd als “entirely divorced from any social context or peer group that might give her vote value beyond its numerical contribution to the election outcome.” (Franklin 2004:40) Mensen kunnen ervan overtuigd zijn dat, als zij gaan stemmen, andere gelijkgezinden dat ook gaan doen, waardoor hun favoriete kandidaat of partij meer kans heeft om te winnen. In het algemeen kunnen mensen het gevoel hebben dat hun eigen stem tussen al die andere stemmen er wel toe doet. Stemgedrag krijgt op

die manier, op zijn minst voor een deel van de kiezers, het karakter van een collectieve actie.

4.5.3 STEMKEUZE

Onderzoek naar en theorievorming rond stemgedrag vindt zijn oorsprong in de opkomst van het behaviorisme, halfweg de 20ste eeuw. Enerzijds verwachtte men dat het onderzoek naar stemgedrag ons diepe inzichten zou verschaffen in de werking van de samenleving in het algemeen en het politieke systeem in het bijzonder. Anderzijds vormt stemgedrag een zeer gemakkelijk kwantificeerbaar onderwerp dat zich uitstekend leent voor grootschalig surveyonderzoek en statistische analyse. Toch is de cumulatieve kennis die over het onderwerp verzameld is, vrij beperkt. Kiezersmotieven en -gedrag blijken door de tijd zeer veranderlijk te zijn, waardoor oudere studies vaak enkel een historische waarde hebben. Zij kunnen de stemkeuze uit het verleden goed verklaren, maar bieden weinig houvast voor het begrijpen van de hedendaagse werkelijkheid, laat staan voor het voorspellen van toekomstige verkiezingsuitslagen (McGuire 2001).

We bespreken hierna kort de belangrijkste groepen theorieën die in de literatuur rond stemgedrag naar voren komen. We gaan niet in op enkele van de vele duizenden bijdragen die specifiek stemgedrag willen verklaren. Het onderstaande onderscheid is maar een van de vele mogelijke. De verschillende invalshoeken leggen de nadruk op andere zaken die bepalend zijn voor het gedrag van de kiezer. In de eerste groep wordt voornamelijk de nadruk gelegd op de invloed van sociologische factoren en de stabiliteit van het stemgedrag. In de tweede groep worden rationale overwegingen als de belangrijkste determinanten geïdentificeerd. De laatste groep, ten slotte, legt de nadruk op de irrationaliteit die bij het stemgedrag terug te vinden is.

De determinanten (lees: verklaringen) voor de stemkeuze of het stemgedrag vallen doorgaans uiteen in drie grote soorten: de zogenaamde structurele variabelen of sociale

kenmerken van de kiezers (geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en onderwijs, beroep, religieuze overtuiging, etnie, lidmaatschappen, enz.), hun waarden en attitudes (bv. postmaterialisme, individualisme, enz. en hun positie op de verschillende breuklijnen) en ten slotte de persoonlijke beoordeling van specifieke beleidsthema's (*issues*). Naast deze drie verklaringen zijn er in de verklaring van de stemkeuze natuurlijk nog andere factoren van belang, zoals het imago van de partij of de persoonlijkheid van de kandidaten. Er is, o.a. door methodologische moeilijkheden, geen eensgezind antwoord op de vraag welke van die verklarende elementen het belangrijkste is of welk gewicht ze respectievelijk hebben in de verklaring van individueel stemgedrag. In de uitgebreide wetenschappelijke literatuur over de verklaring van het stemgedrag zijn er evenwel een aantal grote stromingen te onderscheiden.

(a) The Michigan model: socialisatie, groepslidmaatschap en partij-identificatie

De eerste studies naar stemgedrag hadden de Amerikaanse verkiezingen tijdens en net na de oorlog als onderwerp (McGuire 2001) en stelden vast dat de overgrote meerderheid van de kiezers een stabiel kiesgedrag vertoonde. Kiezers identificeren zich met een bepaalde partij en gaan consequent voor diezelfde partij stemmen. Deze partij-identificatie is het gevolg van een socialisatieproces dat zich voornamelijk tijdens de jeugd-jaren in de familie afspeelt. Daar worden jongeren geleerd om bepaalde politieke symbolen en overtuigingen als goed en andere als slecht te beschouwen. Dit socialisatieproces wordt verder beïnvloed door de sociale omgeving waarin kiezers in hun vroege volwassenheid terecht komen. Op een bepaald moment hebben kiezers zich zodanig met een partij geïdentificeerd, dat de kans dat men van voorkeur gaat veranderen, zeer klein wordt (Kesteloot 2009).

De onderzoekers stelden niet enkel vast dat de partijtrouw behoorlijk groot was, maar eveneens dat de meeste mensen stemden in lijn van de belangen van de verschillende groepen waartoe ze behoorden. Vooral de sociale

klasse waartoe men behoort, bleek daarbij van doorslaggevend belang te zijn. Pultzer, die het kiesgedrag in het naoorlogse Groot-Brittannië onderzocht, stelde zelfs dat “class is the basis of British party politics; all else is embellishment and detail.” (1967:98, o.c. in Joye 1999:113) We dienen daarbij echter op te merken dat in landen zoals België en Nederland ook de religieuze groep waartoe men behoorde, van heel erg groot belang was (Knutsen 2004).

Sinds de eerste studies over het stemgedrag lijkt de partijtrouw van de kiezers echter behoorlijk afgenomen te zijn, een fenomeen dat in de literatuur bekendstaat als *partisan dealignment*, dat Heywood omschrijft als “a decline in the extent to which people align themselves with a party by identifying with it. This implies that the ‘normal’ support of parties falls, and a growing number of electors become ‘floating’ or ‘swing’ voters. As party loyalties weaken, electoral behaviour becomes more volatile, leading to greater uncertainty and, perhaps, the rise of new parties, or the decline of old ones.” (2013:217) Dit fenomeen gaat samen met – en is gevolg van – andere maatschappelijke processen, zoals het groeiende opleidingsniveau en de stijgende sociale mobiliteit, de secularisering, ontzuiling en mediatisering van onze samenleving. Het belang van de sociale groep in het bepalen van stemgedrag lijkt eveneens af te nemen. Bovendien is er een verandering in de manier waarop sociale groepen het stemgedrag bepalen. Zo is het stemgedrag van vrouwen geëvolueerd (vroeger eerder voor christelijke en conservatieve partijen) en is bekend dat laagopgeleiden vroeger sneller voor de klassieke centrumlinkse partijen stemden en hoger opgeleiden voor liberale en conservatieve partijen, terwijl laagopgeleiden nu vooral geneigd zijn om voor radicaalrechtse en conservatieve partijen te stemmen (Knutsen 2004).

Het Michiganmodel lijkt dus minder geschikt dan vroeger om het stemgedrag te verklaren. Bovendien kon dit model reeds tijdens de jaren 1950 en 1960 het stemgedrag slechts in beperkte mate verklaren. Niet iedereen stemde in die tijd conform de objectieve belangen van de sociale groep waartoe hij of zij behoorde, anders zouden

de socialistische partijen in heel wat landen de absolute meerderheid hebben behaald (Joye 1999). Er werden dan ook al snel alternatieve modellen voor de verklaring van stemgedrag geformuleerd.

(b) Rational Choice: economische overwegingen en issue voting

Zoals we reeds eerder aanhaalden, ziet de rationele keuzetheorie de mens als een nutsmaximaliserend wezen. Kiezers laten zich volgens dit perspectief niet leiden door socialisatie en partij-identificatie, maar zullen door het uitbrengen van hun stem hun eigen nut proberen te maximaliseren. Dat wil zeggen dat ze zullen onderzoeken wat de te verwachten gevolgen zijn van het kiezen voor van een bepaalde kandidaat of partij. Wie de kiezer het meest nut oplevert, zal dan ook zijn stem krijgen (Kesteloot 2009).

Volgens de theorie van de *economic voting*, die past binnen het rationele keuzeperspectief, gaan kiezers bij het uitbrengen van hun stem voornamelijk rekening houden met de toestand van de economie en het economische beleid (Kesteloot 2009). Sommige theoretici stellen dat men voornamelijk rekening zal houden met de economische prestaties van de vorige regering, anderen stellen dan weer dat de economische toekomstplannen van de kandidaten of partijen de doorslag geven (Heywood 2002).

Bij het evalueren van die economische toestand kan de kiezer in principe twee perspectieven hanteren. Ofwel houdt hij voornamelijk rekening met de evolutie van zijn eigen financiële toestand (*egocentric voting*), ofwel met de algemene economische toestand van het land (*sociotropic voting*). Uit onderzoek blijkt dat zowel de eigen financiële toestand als die van de economie in zijn geheel meespelen bij het bepalen van de stem, maar dat de algemene economische toestand toch de meest doorslaggevende parameter is. Volgens rationele keuzetheoretici komt dat doordat kiezers de algemene economische toestand van het land als de beste indicator van de eigen welvaart beschouwen.

Zowel de rationele keuzetheorie als het Michiganmodel voorspellen dat kiezers in de lijn van hun eigen belangen gaan stemmen. Het grote verschil bestaat erin dat voor de *rational choice* theoretici socialisatie geen rol speelt: individuen maken hun afwegingen immers volledig zelf. Ook partij-identificatie, wat eigenlijk neerkomt op een soort emotionele gehechtheid aan een bepaalde partij, is in strijd met het *rational choice model*.

Op de rationele keuzetheorie valt heel wat kritiek te formuleren. Zoals reeds eerder aangegeven, leidt een consequente toepassing van de theorie immers tot de vaststelling dat het niet rationeel is om te gaan stemmen, laat staan dat het rationeel zou zijn om alle informatie te verzamelen om te weten te komen welke kandidaat of partij het nut van de kiezer zou maximaliseren. Er wordt dan ook gesteld dat kiezers zullen proberen om de kosten van de informatieverzameling te minimaliseren door zich te beroepen op de media, opinieleaders (vrienden of kennissen waarvan men gelooft dat ze veel kennis hebben over het politieke gebeuren) en simplistische veronderstellingen over partijen en kandidaten. Downs (1957) komt dan ook tot de vaststelling dat de meeste kiezers *rationally ignorant* zijn: ze weten weinig over politiek en doen niet veel moeite om meer te weten te komen. Die houding is op zich echter wel 'rationeel'.

Een van die simplistische veronderstellingen die kiezers maken, wordt door de *issue ownership* theorie beschreven. Die theorie stelt dat kiezers evalueren in welke mate een partij in staat is om met een bepaalde beleidsproblematiek om te gaan. Die evaluatie is vooral gebaseerd op de reputatie van een partij. Volgens deze theorie worden partijen na verloop van tijd met bepaalde thema's geassocieerd. Burgers nemen aan dat partijen het meest competent zijn om die *issues* te behandelen, waarmee ze geassocieerd worden (waarvan ze als het ware de eigenaar zijn). Stel dat er tijdens de verkiezingscampagne veel gesproken wordt over milieuproblemen. Klassiek wordt verondersteld dat groene partijen daar het meest over weten, dat ze daar het sterkst mee bezig zijn, dat ze daar de meeste *knowhow* over hebben. We kunnen stellen dat die partijen die problematiek (*issue*) als het ware 'bezit-

ten'. In de literatuur wordt dat als het *issue ownership* omschreven.

De veronderstelling van het *issue ownership model* is dat, wanneer er bijvoorbeeld in een campagne veel aandacht besteed wordt aan milieuproblemen, mensen sterker geneigd zullen zijn om voor groene partijen te stemmen. Wanneer er echter veel aandacht besteed wordt aan belastingen, zal dat in het voordeel zijn van de liberalen. Veel aandacht voor sociale zekerheid zou dan weer in het voordeel zijn van de socialisten. Daarom proberen partijen de problemen waarin zij het meest gespecialiseerd zijn en die zij het meest belangrijk vinden, tot de centrale inzet of het centrale thema bij verkiezingen te maken. Het meeste onderzoek rond de *issue ownership theory* concentreert zich op de aanbodzijde, d.w.z. dat men bijvoorbeeld onderzoekt hoe partijen proberen om bepaalde issues in politieke campagnes belangrijk te laten worden. Rond de vraag of kiezers in hun stemgedrag door *issue ownership* gedreven worden, is dan weer veel minder onderzoek verricht. De meeste studies (bv. Nadeau e.a. 2001; Clarke e.a. 2004; Bellucci 2006) vinden dat minstens een deel van het stemgedrag door *issue ownership* kan worden verklaard (Bélanger & Meguid 2008).

De oorsprong van deze theorie van *issue ownership* gaat terug op de kritiek van Stokes (1963) op het ruimtelijke model van Downs (1957), die stelde dat kiezers voor partijen kiezen die zich dicht bij hun eigen beleidsvoorkeuren bevinden (in een denkbare ruimte waarin alle kiezers en partijen gepositioneerd zijn op basis van hun beleidsvoorkeuren). Volgens dit model zouden kiezers de veronderstelde beleidsvoorkeuren van partijen met elkaar vergelijken met hun eigen optimum. Volgens Stokes was dat geen realistische benadering, alleen al omdat niet alle politieke kwesties te vertalen zijn in precieze posities in zo'n beleidsruimte. Vaak nemen actoren in deze beleidsruimte een vrij gelijke positie in. In plaats daarvan zullen ze andere zaken beklemtonen. Daarin verschillen ze soms meer van elkaar dan van de beleidsvoorstellen die ze ter zake doen. Zo kunnen partijen meer electorale steun verzamelen door het belang van

elk van hun centrale issues te versterken, in de hoop dat kiezers die deze kwesties belangrijk vinden, hen ook volgen.

(c) Het imagemodel: personalisering en imago

Het *imagemodel* verwerpt het idee dat bij de stemkeuze vooral rationele overwegingen meespelen en verlegt de aandacht naar emotionele overwegingen. Veeleer dan de inhoud van de boodschap van partijen en kandidaten, zou het beeld dat bij de bevolking over politici bestaat, bij de keuze van de kiezer van doorslaggevend belang zijn. Met *image* bedoelen we het geheel van imago en beeldvorming over een kandidaat bij verkiezingen dat in het hoofd van de kiezer bestaat (Kesteloot 2009). Volgens dit model kan stemgedrag niet langer afdoende verklaard worden door het programma of de sociaalstructurele kenmerken van kiezers. Het imago, de perceptie van de partij en vooral van de individuele politici zou daarentegen veel belangrijker geworden zijn.

Deze verklaringen zijn dus onlosmakelijk verbonden met het idee van de personalisering van de politiek. In zijn interessante bijdrage *Wie bepaalt het verkiezingsnieuws: partijen of personen?* stelt Peter Van Aelst (2014) vast dat er geen gedeelde invulling van het begrip personalisering is, noch consensus over hoe dat het best gemeten wordt. Wel is er eensgezindheid dat het om een geleidelijk proces gaat. Over het algemeen wordt onderscheid gemaakt tussen twee vormen van personalisering: bij de eerste verschuift de focus van partijen naar individuele politici, bij de tweede van de politicus naar de mens achter de politicus.

Ter illustratie van die personalisering wordt o.a. verwezen naar de forse groei van het aantal voorkeurstemmen. (Wauters 2003) De verklaring daarvan ligt dan weer bij de 'presidentialisering' of personalisering van ons kiesstelsel, wat op zich ook eerder een gevolg dan een oorzaak is. Terwijl partijen vroeger het centrum vormden van de politieke strijd, werden de politieke leiders ervan steeds belangrijker. Vandaag 'zijn' sommige leiders hun partij. Er wordt wel eens gezegd dat leiders vroeger hun

partij nodig hadden en partijen vandaag hun leiders. Presidentialisering kan men als de zachte versie van personalisering beschouwen. De hardere versie van personalisering stelt dat er een evolutie is waarbij de boodschap van kandidaten steeds meer naar de achtergrond verdronken wordt ten voordele van de politicus als mens: zijn eetgewoonten, kledingstijl, gevoelens, hobby, enz.

De verpersoonlijking van de politiek zou op haar beurt voornamelijk in de hand worden gewerkt door de opkomst van de visuele media. Televisie zorgde ervoor dat politici zich aan miljoenen mensen tegelijk konden verkopen. De lokale campagnes op basis van huisbezoeken en politieke meetings werden minder efficiënt. Het gevolg was dat de verkiezingscampagne meer nationaliseerde, waardoor het belang van de nationale partijleider steeds toenam. En omdat de televisie in de campagne steeds belangrijker werd, gingen politici zich ook aanpassen aan de gewoonten en cultuur van het medium.

Andrew Heywood (2013:217-219) maakt in zijn handboek *Politics* een ander onderscheid tussen modellen die stemgedrag onderzoeken. Zo is het oudste model volgens hem het 'party-identification model', dat vooral wijst op de psychologische verbondenheid die kiezers t.a.v. partijen voelen. Kiezers identificeren zich met 'hun' partij, het belang van (vroeg) socialisatie is groot. Stemgedrag is in deze visie niet het resultaat van een berekende afweging die beïnvloed kan worden door beleid, personaliteit, campagne en media, maar van 'partisanship'. Het 'sociological model' linkt stemgedrag aan het lidmaatschap van groepen en betreft dus de verdeling van en spanningen (zoals klasse, gender, etniciteit, religie en regio) in de samenleving in de analyse. In deze benadering heeft men oog voor groepsbelangen en de invloed van socialisatie. Het derde model dat Heywood onderscheidt, is het 'rational-choice model', dat zoals gesteld de aandacht verschuift naar het individu, weg dus van socialisatie en groepsgedrag. Kiezers baseren hun voorkeur op basis van persoonlijk zelfbelang: stemmen is dan instrumenteel, een middel voor een doel, eerder dan een kwestie van traditie of deel zijn van een gemeenschap. Het 'dominant-ideology model' hanteert een wat

radicale visie volgens dewelke individuele keuzes gevormd zijn door processen van ideologische manipulatie en controle. Hier spelen opleiding, perceptie zoals gevormd door de overheid en media een grote rol.

4.5.4 HET ISPO-ONDERZOEK

In ons land werd heel wat onderzoek naar stemgedrag uitgevoerd door het gereputeerde *Instituut voor Sociaal en Politiek Opinieonderzoek* van de KU Leuven, gespecialiseerd in o.a. verkiezingsonderzoek, en dat hier bijzondere vermelding verdient. Naast onderzoek over bepaalde specifieke thema's (zoals stemmen voor extreemrechts), gaan de onderzoekers na welke structurele (bv. beroepsstatus, opleidingsniveau, enz.) en culturele (ethnocentrisme, socio-economische links-rechtsoriëntatie, enz.) kenmerken van kiezers hun federaal stemgedrag kunnen voorspellen. Ze doen dat op basis van data die ze verzamelen via interviews met kiezers enige tijd na de verkiezingen. (cf. o.a. Swyngedouw, Beerten, Billiet & Carton 1993; Billiet 1998; Billiet, Swyngedouw, Depickere & Meersseman 2001; Goeminne, Billiet & Swyngedouw 2007; Swyngedouw & Heerwegh 2009).

Sommige van de effecten die de onderzoekers vaststellen, komen bij elke verkiezing terug. Zo hebben mensen die naar de kerk gaan, een grotere kans om op de christendemocraten te stemmen en een kleinere kans om op de socialisten of liberalen te stemmen. Mensen die sterk vervreemd zijn van de politiek en die erg ethnocentrisch zijn, hebben dan weer een hoge kans om op extreemrechts te stemmen. De meeste effecten die worden vastgesteld, zijn door de tijd heen echter ook veranderlijk. Soms zijn er bepaalde constante evoluties te merken die de electorale weerspiegeling zijn van brede maatschappelijke processen. Zo zien we dat de invloed van de verzuiling op het stemgedrag sinds de verkiezingen van 1991 meer en meer afneemt. Vooral de vrijzinnige partijen SP(a) en (Open) VLD blijken het steeds moeilijker te hebben om de leden van de organisaties uit hun zuil te overtuigen om op hun partij te stemmen. Die afgenomen invloed is indicatief voor het maatschappelijke pro-

ces van de ontzuiling, maar zoals Abts, Billiet en Swyngedouw in hun bijdrage *'Van partijdemocratie naar toeschouwersdemocratie'* (Devos 2014) vaststelden, zijn stemkeuzes nog steeds ingebed in sociale structuren en waardenoriëntaties. Al neemt het belang ervan dus af. Een ander voorbeeld is de invloed van het behoren tot een bepaalde beroepsklasse. Vroeger kon op basis van het gegeven of een individu een ongeschoolde arbeider, een bediende dan wel een kaderlid was, het stemgedrag van dat individu relatief goed worden voorspeld. Dat effect blijkt bij de verkiezingen in de jaren 2000 echter verdwenen te zijn. Met andere woorden, de variabelen die door het Michiganmodel werden geïdentificeerd, blijken een kleiner effect te hebben op het stemgedrag. Maar er zijn duidelijk ook onderlinge verschillen. Zo leert onderzoek naar stemgedrag bij de federale verkiezingen van 2010 dat structurele kenmerken (zoals geslacht, leeftijd, sociale klasse en kerkbetrokkenheid) een wezenlijk effect hebben op stemgedrag, maar dat de sterkste effecten uitgaan van vakbond en mutualiteit. (Abts, Swyngedouw, Billiet & Meuleman 2014)

Het ISPO verzamelt al sinds 1991 cruciale informatie over evoluties in het stemgedrag. Bij elke federale verkiezing werd sindsdien een grootschalig postelectoraal onderzoek uitgevoerd. Dat leidde in 2014 tot het zeer interessante overzichtsboek *Vlaanderen kiest. Trends in stemgedrag en opvattingen over politiek, staatsvorming en kerk* van vier ISPO-onderzoekers (Abts, Swyngedouw, Billiet & Meuleman). Het boek bundelt de ervaring van 25 jaar kiezersonderzoek en toont aan hoe attitudes, waarden en gedragingen van kiezers meestal langzaam veranderen. Zo leert het overzicht dat er bij de vastgestelde verschuivingen in de publieke opinie over communautaire kwesties in de loop van die 25 jaar geen sprake is van een revolutie, wat soms wel eens wordt beweerd. De onderzoekers wijzen erop dat het stemgedrag dan wel minder voorspelbaar is, maar dat er evenwel geen sprake is van een losgeslagen electoraat waarvan het stemgedrag volledig losgekoppeld is van sociale structuur en waardeoriëntaties.

5 SOCIALE BEWEGINGEN

5.1 INLEIDING: EEN HEEL GROTE FAMILIE

Zoals we reeds opmerkten, is het moeilijk om iedereen bij het beleid te betrekken. Individuen die aan sommige kenmerken beantwoorden, hebben meer kans om bij de politiek betrokken te worden dan individuen die aan andere kenmerken voldoen. Sociale bewegingen spelen hier evenwel een soort van herverdelende rol in. Mensen die normaal gezien niet politiek zouden participeren, kunnen door sociale bewegingen aangezet worden om dit wel te doen. Dit is politieke mobilisatie: mobiliseren om aan politiek te participeren.

Bij politieke mobilisatie gaat het erom dat collectieve machtsbronnen (organisatie, samenbrengen van mensen met gelijke belangen) worden aangewend om het politieke proces te beïnvloeden. “De schepping (en handhaving) van collectieve machtsbronnen is een van de centrale processen, zo niet het centrale proces in de politiek. Dit proces noemen wij politieke mobilisatie”, aldus Bart Tromp (2002:232). Zeker in maatschappijen met diepe politieke breuklijnen of met een sterke verzuiling, kunnen individuen vrij vlug politiek gemobiliseerd worden, waardoor de individuele kenmerken in mindere mate doorwegen. Zo kunnen ongeschoolde arbeidsters met een laag inkomen via de politieke mobilisatie van vakbonden meer politiek participeren dan aanvankelijk, op grond van hun individuele kenmerken, werd verwacht. Of zo kunnen tieners, aangespoord door de mobilisatie van bijvoorbeeld de andersglobaliseringsbeweging, veelvuldiger opduiken in allerlei politieke protestmanifestaties, terwijl ze er volgens het klassieke leeftijds patroon ‘nog te jong voor zijn’. Kortom, niet enkel individuele kenmerken, ook politieke mobilisatie verklaart het niveau en de vorm van politieke participatie.

De wetenschappelijke visie op collectieve politieke participatie is in de tweede helft van de vorige eeuw sterk gewijzigd. Massale deelname aan het politieke gebeuren, o.a. via protest en onconventionele participatie-evenementen, wordt vandaag beschouwd als een normaal

onderdeel van een democratische politieke cultuur. Dat is nog niet zo lang het geval. Zeker in de eerste helft van de 20ste eeuw bestond er, ook binnen de wetenschappelijke literatuur, sterke argwaan t.o.v. een al te actieve deelname van de ‘gewone’ burger aan het politieke gebeuren. Men dacht toen dat de deelname van een massa burgers aan de politiek wel tot kwaliteitsverlies moest leiden.

Een van de meest invloedrijke stemmen in dit debat was die van de Franse psycholoog Gustave Le Bon (1841-1931), die in 1895 een werk publiceerde over de *psychologie de la foule*. “Volgens Le Bon gaat de participatie in een menigte gepaard met een psychologische regressie van het individu. Men verliest het vermogen tot rationeel gedrag, en men wordt overgeleverd aan primitieve instincten, die in de massa worden uitgeleefd. De participant is geen volwaardig rationeel wezen meer, maar een kuddedier. Dit geldt volgens hem niet alleen voor paniekmatige samenscholingen, maar ook voor fenomenen als betogingen, stakingen en dergelijke. Het werk van Le Bon heeft decennialang het dominante paradigma geleverd voor de wetenschappelijke studie van collectieve participatie en protestgedrag. Onder de noemer ‘collectief gedrag’ werden fenomenen als paniek, betogingen, menigten, massa-hysterie en stakingen onder één noemer gebracht en samen behandeld. Ook nu nog zijn er trouwens enkele aanhangers van de theorieën van Le Bon te vinden.” (Hooghe 2004:334) Pas in de jaren 1950 (en vooral vanaf de jaren 1970) komt er een geleidelijke kentering in deze visie. Vooral het werk van Almond en Verba (*cf. supra*) zorgde ervoor dat (collectieve) politieke participatie meer en meer gezien werd als een stabiliserende in plaats van een bedreigende factor voor een democratisch bestel. Vandaag is dit duidelijk het geval in de studies over het belang van ‘sociaal kapitaal’. Veel theorievorming over collectief gedrag bleef evenwel vasthouden aan het irrationele karakter van het fenomeen.

Op basis van uitvoerige studies situeert Charles Tilly (1929-2008), een vooraanstaand Amerikaans socioloog en historicus, het ontstaan van sociale bewegingen in de tweede helft van de 18de eeuw. De sociale beweging ont-

stond in Engeland en Amerika tegen de achtergrond van diepe politieke en economische veranderingen die in vier woorden kunnen worden gevat: oorlog, het ontstaan van parlementen, kapitalisme en het ontstaan van een proletariaat: “social movements emerged out of struggle engaging many parties, with each campaign centering on the repeated efforts of a shifting coalition to achieve a relatively well-defined set of political changes.” (Tilly & Wood 2013:25) Voor Tilly is de sociale beweging een synthese van drie verschillende elementen: “1. a sustained, organized public effort making collective claims on target authorities; 2. employment of a combination from among the following forms of political action: creation of special-purpose associations and coalitions, public meetings, solemn processions, vigils, rallies, demonstrations, petitions, statements to and in public media and pamphleteering; 3. participants’ concerted public representations of WUNC (worthiness, unity, numbers and commitment).” (Tilly & Wood 2013:4) Hij toonde daarmee aan dat sociale bewegingen een belangrijke rol spelen in de mobilisatie van burgers, iets wat ook andere auteurs centraal stellen.

5.2 BEGRIPSAFBAKENING

Het is de Duitse socioloog Lorenz von Stein die de term sociale beweging voor het eerst in het wetenschappelijke debat introduceerde in een publicatie uit 1850 (Tilly & Wood 2013:6). De term kan zowel ruim als eng worden geïnterpreteerd. Meestal verwijst hij naar een geheel van mensen die rond een welbepaald thema tot collectieve actie overgaan om bepaalde desiderata af te dwingen, gekenmerkt door een eigen visie op de wereld, een eigen organisatie en een eigen cultuur (Hellemans 1990). Dit is de ruime interpretatie van de term. Bij deze interpretatie is er sprake van ‘traditionele’ (of ‘oude’) en ‘nieuwe’ sociale bewegingen. Een werknemersorganisatie is een typisch voorbeeld van een traditionele sociale beweging. Nieuwe sociale bewegingen ontstonden in zowat alle westerse landen tegelijkertijd (voor het eerst halverwege de jaren 1960 in de universiteitssteden) als vertegenwoordigers van een gemeenschappelijk postmaterialis-

tisch waardepatroon. Ze zijn daarom de veruitwendiging van “een belangrijke innovatie in het participatiepatroon van de westerse bevolking.” (Hooghe 2004:332) Verenigingen die voor de emancipatie van vrouwen strijden, milieuorganisaties, vredesbewegingen en andersglobalisten zijn voorbeelden van nieuwe sociale bewegingen. Heywood omschrijft ze als “a particular form of collective behaviour in which the motive to act springs largely from the attitudes and aspirations of members, typically acting within a loose organizational framework. Being part of a social movement requires a level of commitment and political activism, rather than formal or card-carrying membership.” (2013:260)

Tromp (2002) hanteert een enge interpretatie van het begrip sociale bewegingen. Voor hem kunnen ze “globaal worden omschreven als groepen mensen die een zekere organisatie en interactie vertonen, en die zich verenigen op basis van een zeker onbehagen. Het gaat dus niet om al gevestigde organisaties zoals politieke partijen, pressiegroepen of vakbonden, die al een permanente structuur evenals een eigen plaats binnen het bestaande politieke systeem hebben gevonden (ook al zijn zij meestal als sociale beweging begonnen). In dergelijke organisaties heeft politieke mobilisatie het karakter van een reproductie en aanpassing van wat al bestaat. Bij sociale bewegingen gaat het om een fenomeen waarbij de oorspronkelijke politieke mobilisatie plaatsvindt: het bijeenbrengen van individuen en het organiseren van hun macht ten dienste van een of andere doelstelling.” (Tromp 2002:237-238) In deze enge interpretatie horen de bovengenoemde klassieke sociale bewegingen zeker niet thuis en het is maar de vraag of het gros van de nieuwe sociale bewegingen dat nog doet.

Vele van hen zijn immers geïnstitutionaliseerd en zeten in allerlei advies- en overlegorganen, raden, commissies, diensten, fondsen, comités en werkgroepen. De nieuwe sociale bewegingen zijn geëvolueerd, “gaande van een oppositionele en informeel georganiseerde actiegroep, naar een geïnstitutionaliseerde en erkende gesprekspartner voor de overheid. Het zou echter foutief zijn hieruit de conclusie te trekken dat de nieuwe sociale

bewegingen geen noemenswaardige impact hebben gehad op het functioneren van het Belgisch politiek systeem. Het gaat wel degelijk om een integratie van deze bewegingen in het Belgisch politiek bestel, en niet om een assimilatie. Bij een assimilatie verliest de kleinere eenheid haar autonomie, en verdwijnt ze ongemerkt in een groter geheel. Bij een integratieproces is er ook wel een verlies van autonomie, maar de integrerende actor brengt wel degelijk zijn of haar kenmerken binnen in het nieuw ontstane grotere geheel.” (Hooghe 2004:349) Interessant in deze context is het onderzoek hoe het activisten vergaat in hun ‘postmovement trajectory’. Grodsky (2012) onderzocht dit voor Polen, Zuid-Afrika en Georgië en stelde vast dat groepsidentiteit en het sociale netwerk bepalende factoren zijn in het behouden van de idealen en doelstellingen van de beweging, zodra de transitie is gemaakt van beweging naar de overheid.

Het teruggekeerde belang van sociale bewegingen en het middenveld – nadat de NPC in de jaren 1990 het primaat van de politiek wou herstellen en nadat onderzoek van sociaal kapitaal hun belang aantoonde – past in een hernieuwde interesse in de *civil society*. Dit begrip verwijst naar het maatschappelijke middenveld dat gevormd wordt door alle sociale bewegingen. Zij vormen dan een intermediaire functie tussen de burger en de overheid. Het begrip *civil society* won de laatste jaren enorm aan populariteit, wat resulteerde in een lawine van publicaties. Zo vinden we in het officiële discours van heel wat (internationale) instellingen verwijzingen naar de *civil society*. Dit zorgde er echter voor dat het begrip *civil society* niet langer welomlijnd was. Verschillende definities en interpretaties staken de kop op.

Sterk afgelijnd, wijst de *civil society* (soms ook burgermaatschappij genoemd) op het geheel van sociale bewegingen die zich tussen de burger, de markt en de staat (inclusief politieke partijen) bevinden. Deze bewegingen zijn associaties van burgers die vrijwillig samenwerken om zonder winstoogmerk gemeenschappelijke doelstellingen te realiseren en niet berusten op familiale of vriendschappelijke banden. Ze liggen buiten de overheid, de markt en de politieke partijen. Ze hebben een

sterke identiteit en een privé-karakter, en leveren veelal diensten die ook door de overheid aangeboden worden. Dergelijke verenigingen kunnen zeer divers zijn. Zo heb je belangenorganisaties die enkel de belangen van hun achterban verdedigen, maar ook organisaties die bepaalde idealen, zoals solidariteit met de derde wereld of zorg voor het milieu, nastreven. Dergelijke organisaties kunnen erg professioneel zijn en honderden werknemers in dienst hebben, maar ook erg klein en lokaal werken (Deschouwer & Hooghe 2005). Het geheel van deze organisaties vervult een bemiddelende functie en maakt effectieve communicatie tussen de burgers en het politieke en economische systeem mogelijk (Elchardus 2000).

Eerder hebben we er al op gewezen dat de crisis van de representatieve democratie tot een verandering in het politieke gedrag van de burger leidde, waarbij niet-traditionele en niet-conventionele vormen van participatie een toenemend succes kennen. Ook de groei van sociale en protestbewegingen (zowel op het vlak van ledenaantallen als van hulpmiddelen en legitimiteit) wordt beschouwd als een reactie op de tekortkomingen van en kritiek op de representatieve democratie (della Porta 2009:263). Diverse auteurs wijzen erop dat het belang van sociale en protestbewegingen veel verder teruggaat in de tijd en een rol speelde in alle belangrijke democratische transities – denk aan het stemrecht en vrouwenrechten (Cammaerts, Mattoni & McCurdy 2012; Tilley & Wood 2013). De Franse historicus en socioloog Pierre Rosanvallon ziet het belang van die bewegingen dan ook ruimer. Ze zorgen voor de noodzakelijke tegenmacht in een democratie en maken dus eigenlijk inherent deel uit van een gezonde democratie: “the history of real democracies cannot be dissociated from a permanent tension and contestation.” (Rosanvallon 2006:11)

5.3 ONTSTAAN VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Een groep mensen met een bepaald gevoel van onbehagen of bepaalde gemeenschappelijke verlangens gaat echter niet altijd tot collectieve actie over. De verklaring hiervoor leidt ons naar de vraag waarom en op welke

manier sociale bewegingen ontstaan. Verschillende theorieën probeerden hierop een antwoord te formuleren. Enkele voorbeelden hiervan bespreken we hieronder.

5.3.1 DE COLLECTIVE BEHAVIOR THEORY

De *collective behavior theory* stelt dat sociale verandering in drie stadia gebeurt: 1) er ontstaat ontevredenheid en onbehagen, 2) waardoor sociale onrust ontstaat – waarbij wordt gebroken met de gevestigde orde en collectief handelen wordt voorbereid en 3) verdere onlusten volgen. De menigte is daarbij de cruciale factor. Zij zal onder invloed van de leiders van sociale bewegingen evolueren van een ongestructureerde massa naar een ordelijke en gedisciplineerde sociale kracht die veranderingen kan afdwingen. De fundamentele voor deze theorie werden in de jaren 1920 ontwikkeld door de Chicagoschool, een groep sociologen onder leiding van Robert Park (1864-1944). Deze groep bestudeerde de snel veranderende stedelijke samenleving van Chicago en concentreerde zich daarbij vooral op het proces van sociale verandering.

5.3.2 DE MASS SOCIETY BENADERING

Een tweede benadering is de *mass society* benadering. Volgens deze benadering zullen de traditionele kleine gemeenschappen (gebaseerd op religie, sociale klasse, geografisch omschrijving) langzaam opgeslorpt worden in één grote *mass society*. Daarbij dreigen heel wat individuen tussen twee stoelen te vallen. Aan de ene kant hebben ze geen band meer met de kleine traditionele gemeenschappen, maar aan de andere kant voelen ze zich ook niet thuis in de *mass society*. Het zijn deze mensen die vatbaar zullen zijn voor politiek activisme en sociale bewegingen, omdat deze hen een plaats in de samenleving kunnen bieden of hen een betere samenleving beloven. Deze benadering stak de kop op in de jaren 1950, toen het onderzoek naar de opkomst van totalitaire regimes populair werd, maar is vandaag grotendeels van het sociaalwetenschappelijke toneel verdwenen.

5.3.3 DE THEORIE VAN DE RELATIEVE DEPRIVATIE

Volgens deze invalshoek ontstaan sociale bewegingen uit frustratieagressie. Mensen worden onderdrukt of beknot in hun aspiraties en zo ontstaan er frustraties die tot agressie leiden. Belangrijk daarbij is wel dat frustratie iets subjectiefs is. Het is dus niet zo dat diegenen die het objectief gezien het slechtst hebben, het eerst in opstand zullen komen. Neen, het zullen diegenen zijn die subjectief het gevoel hebben dat ze het slechtst af zijn, die hun agressie zullen uiten. Sociale bewegingen, protestbewegingen of revoluties ontstaan dus niet in tijden van hongersnood, oorlog of repressie. Het is pas nadat de levensomstandigheden na dergelijke rampzalige situaties verbeteren, maar de stijgende verwachtingen bij de massa niet ingelost kunnen worden, dat er een klimaat zal ontstaan waarin gemakkelijk tot collectieve actie kan worden overgegaan. Deze theorie over het ontstaan van sociale bewegingen is een van de invloedrijkste van de laatste decennia. Het standaardwerk *Why Men Rebel* werd geschreven door Ted Robert Gurr (1970).

5.3.4 THE RESOURCE MOBILIZATION BENADERING

Deze en de volgende benadering bekijken we iets uitvoeriger, omdat ze actueler zijn en vaker gebruikt worden. Volgens de *resource mobilization (and management)* benadering is het ontstaan van sociale bewegingen een normaal, rationeel fenomeen, inherent aan elke samenleving. Het is dus geen irrationele, uitzonderlijke rebellie – gebaseerd op bijvoorbeeld opflakkerende spanningen of stijgende relatieve deprivatie – tegen de vigerende maatschappij. De aanhangers van de *resource mobilization* benadering zien ontevredenheid of situaties en structuren die als onrechtvaardig kunnen worden beschouwd, namelijk als een constante die in elke samenleving aanwezig is. Er is dus steeds voldoende latente ontevredenheid of conflictmaterie aanwezig om als voedingsbodem te fungeren voor het ontstaan van sociale bewegingen. Hoe komt het dan, dat dit niet in alle gevallen gebeurt?

Het antwoord op die vraag zoekt deze benadering bij de organisatorische omgeving waarin de potentiële participanten zich begeven. Niet de ontevredenheid of het (vermeende) onrecht dat een individu beleeft, geeft aanleiding tot het ontstaan van sociale bewegingen, maar wel de aanwezigheid van materiële hulpbronnen (machtsbronnen), het vermogen om die te mobiliseren en het politieke ondernemerschap van de stichters en leiders van de sociale beweging. “Het zijn deze laatsten, de ‘issue entrepreneurs’ die de onvrede definiëren, en desnoods uitvinden. Zij zijn het die machtsbronnen mobiliseren: die mobilisatie heeft betrekking op het verzamelen van materiële en personele middelen, op de rekrutering van aanhang, het opzetten van een organisatie, enz. Sociale bewegingen zijn in die visie te beschouwen als marktproducten die zich naar de wet van vraag en aanbod richten. Als de welvaart toeneemt, groeien de resources (geld, tijd, deskundigheid, enz.) waarover mensen buiten het arbeidsproces kunnen beschikken. Om het beslag op dit groter wordende surplus aan resources wordt geconcurrereerd door sociale bewegingen, die in aantal dan ook zullen toenemen naarmate de welvaart toeneemt.” (Tromp 2002:244-245) Volgens de eng economische interpretatie van deze theorie handelt niet alleen de sociale beweging op zich, maar ook het individu zelf marktconform. Hij of zij zal een kosten-batenanalyse maken voordat hij of zij beslist om te participeren. Enkel als het zijn of haar eigenbelang goed uitkomt, zal het individu tot collectieve actie overgaan. Onnodig te zeggen dat deze *resource mobilization* benadering nauw verbonden is met de *rational choice* theorie in het algemeen en Olsons theorie van collectief handelen in het bijzonder.

Het is op deze zuivere, eng economische toepassing van de *resource mobilization* benadering dat de grootste kritiek werd geleverd. Deze toepassing “wordt nu eerder begrepen als een hypercorrectie op de klassieke aanpak, waarbij men aan participanten van politiek protest elke rationaliteit ontzegde. Het verdedigen van de omgekeerde stelling, namelijk dat participanten enkel gemotiveerd zouden zijn door een rationeel streven naar nutsmaximalisatie, kan echter evenmin gehandhaafd

worden.” (Hooghe 2004:339-340) Er wordt immers nog nauwelijks rekening gehouden met beweegredenen zoals morele betrokkenheid, zingeving, altruïsme, ethiek, (politiek) verantwoordelijkheidsgevoel of bezieling, terwijl deze motieven – net als eigenbelang – een belangrijke rol spelen in het proces van politieke mobilisatie.

5.3.5 THE POLITICAL OPPORTUNITY BENADERING

Een laatste benadering die het ontstaan van sociale bewegingen tracht te verklaren, is het *political opportunity structure* (POS) model. Het werd geïntroduceerd door Eisinger (1973) en verder uitgewerkt door McAdam (1982), Tarrow (1994) en Kitschelt (1986). Het focust eerder op de context waarin sociale bewegingen ontstaan dan op factoren die eigen zijn aan de sociale bewegingen zelf.

Volgens dit model is onvrede in elke samenleving latent aanwezig, maar zal dit afhangen van de politieke omgevingsfactoren of sociale bewegingen ook werkelijk zullen ontstaan en invloed zullen uitoefenen. Tarrow formuleert het als volgt: “A political opportunity structure consists of consistent but not necessarily formal or permanent dimensions of political environment that provide incentives for people to undertake collective action by affecting their expectations for success or failure.” (Tarrow 1994:85) Die ‘signalen’ uiten zich op drie manieren:

- 1 formeel: vrijheid van verenigen en vergaderen, vrije meningsuiting (geen censurerende regelgeving), petitierecht, de mogelijkheid om regelgeving te toetsen aan een onafhankelijk rechtscollege, recht om informatie te krijgen en te verspreiden, enz;
- 2 informeel: elk politiek systeem kent precedentes en tradities, waardoor het ene bijvoorbeeld sterk gericht is op overleg en consensus, terwijl het andere eerder de confrontatie opzoekt en het conflictmodel hanteert. Dit laatstgenoemde politieke systeem zal aan opposi-

tiebewegingen wellicht minder mogelijkheden bieden dan het eerste;

- 3 strategisch: als een sociale beweging op de steun van spelers binnen de politieke elite kan rekenen (zoals een politieke partij), stijgen de succeschansen aanzienlijk. Omgekeerd wordt het ontstaan en de evolutie van een sociale beweging sterk gehypothekeerd als die strategisch diametraal komt te staan tegenover een eliteactor (laat staan een *veto player*).

Tarrow gebruikt dit model ook als verklaring voor de diffusie van sociale bewegingen, een van de meer recente onderzoekslijnen in de literatuur (Tarrow 2010:204-219). Volgens Meyer (2004) zullen de POS een invloed hebben op 1) de mogelijkheid van een sociale beweging om zich te mobiliseren, 2) het soort claims dat ze stellen 3) de allianties die ze aangaan, 4) de strategieën en tactieken die ze gebruiken en 5) de institutionele politiek en het beleid. De POS verschillen van plaats tot plaats (bv. van land tot land) en kunnen door de tijd heen veranderen. Het POS-model is dan ook uitermate geschikt om verschillen tussen landen of door de tijd heen te verklaren.

Afhankelijk van de case die ze onderzoeken, onderscheiden verschillende auteurs diverse POS. Volgens Tarrow spelen vier factoren een rol: de openheid of geslotenheid van het politieke systeem, de stabiliteit van de politieke akkoorden, de aanwezigheid of afwezigheid van bondgenoten of steungroepen, en de verdeeldheid binnen de elite en zijn tolerantie ten opzichte van protest. Volgens Kriesi (1995) heeft vooral het kiesstelsel een grote invloed, maar kunnen ook breuklijnen en het partijstelsel een rol spelen. Kitschelt (1986) wijst dan weer op drie andere zaken: de middelen die uit een bepaalde omgeving te halen zijn, allerhande institutionele regels die de contacten tussen de sociale bewegingen en de overheid regelen en de aanwezigheid van andere sociale bewegingen. McAdam (1982), ten slotte, concentreert zich op de formele structuur van de overheid, vooral de toegang die mensen tot deze overheid hebben en de informele machtsrelaties binnen het systeem.

Deze factoren hebben echter allemaal met elkaar gemeen dat ze deel uitmaken van de politieke context waarin sociale bewegingen ontstaan. Afhankelijk van de POS wordt een bepaald politiek systeem als open of gesloten geclassificeerd. In een open POS zullen sociale bewegingen gemakkelijk kunnen ontstaan en hun eisen kunnen doordrukken, in een gesloten POS, daarentegen, zullen ze onderdrukt worden (Kitschelt 1986).

Het POS-model wordt ook vandaag nog veel gebruikt, niet alleen in het onderzoek naar sociale bewegingen, maar ook in studies over gender, etnische minderheden, enz. Het model heeft echter al heel wat kritiek gekregen. De meeste kritiek gaat over het feit dat het model te breed is om nog echt werkbaar te zijn. Om het met de woorden van Gamson en Meyer (1996) te zeggen: "The concept of political opportunity structure is [...] in danger of becoming a sponge that soaks up every aspect of the social movement environment." (Gamson & Meyer 1996:275) Critici vinden dat het gebruikt wordt om alles te verklaren en dat het op die manier bijna niets verklaart (Meyer 2004).

5.4 ORGANISATORISCHE EVOLUTIE

Naast het ontstaan en het verloop van sociale bewegingen, is ook de verdere ontwikkeling van hun organisatiestructuur van belang. Zoals Hooghe (2004) opmerkt, kan die gezien worden als een weerspiegeling van het langzame transformatieproces in het actie- en participatiepatroon van de westerse bevolking.

Nieuwe sociale bewegingen verschillen op een aantal vlakken van traditionele sociale bewegingen. Twee ervan werden reeds aangehaald: de ontstaansdatum (in de loop van de jaren 1960) en het gedachtegoed (postmaterialistisch waardepatroon). Een derde verschil ligt op het organisatorische vlak: terwijl traditionele sociale bewegingen vaak uitgroeiden tot grote gecentraliseerde organisaties, worden nieuwe gekenmerkt door een gedecentraliseerde, versnipperde en minder hiërarchische structuur. Bovendien verdween de hechte en duurzame band tus-

sen de organisatie en de leden. Terwijl er bij traditionele sociale bewegingen sprake was van een trouwe aanhang van leden of militanten (een effect dat versterkt werd door de verzuiling), wordt het engagement bij nieuwe sociale bewegingen gekenmerkt door een tijdelijke, voorwaardelijke en breekbare band. Een voorbeeld hiervan is het succes van de acties die via Facebook of Twitter op het getouw worden gezet. Veel mensen nemen eraan deel, zonder echter een langdurig, structureel engagement met een bepaalde organisatie aan te gaan. Deze evolutie werd door Hellemans het dissociatieproces genoemd (Hellemans 1990).

Het is een ontwikkeling die nog steeds aan de gang is en tot een sterk geïndividualiseerde vorm van sociaal en politiek engagement leidt. “Bij de nieuwe engagementsvormen die momenteel vooral bij jongere leeftijdsgroepen opduiken, spelen organisationele overwegingen in veel mindere mate nog een rol. Bij eenmalige solidariteitsacties, muziekenvenementen, kritisch consumeren of internetactivisme, treden formele organisaties nauwelijks nog op de voorgrond. Dit betekent niet dat er geen sprake meer zou zijn van maatschappelijk of politiek engagement, zoals soms al te snel wordt gedacht. Wel is het zo dat het dissociatieproces dat Hellemans reeds aanstipte, zich blijkbaar nog verder zet en nu leidt tot een volledig doorknippen van de band tussen organisatie en participant. Ook voor actieve jongeren is het nu veel minder vanzelfsprekend om nog de stap te zetten naar een volwaardig lidmaatschap van een organisatie. Men neemt nog wel deel aan de activiteiten van de organisatie, en er kan sprake zijn van een sterk engagement, maar dat vertaalt zich niet meer in een formeel lidmaatschap.” (Hooghe 2004:346-347) Dit alles kan worden gekaderd in een ruimer proces van de-institutionalisering, waarbij instellingen gezien worden als een beknotting van de individuele expressie- en ontplooiingsvrijheid. Niet alleen op het politieke vlak (dalend aantal partijleden, stijgend aantal volatiele of zwevende kiezers), maar bijvoorbeeld ook op het religieuze vlak (leegloop van kerken, stijgende populariteit van de niet-kerkelijke spiritualiteit) is deze trend van de-institutionalisering duidelijk zichtbaar.

Het losse engagement van participanten bij sociale en protestbewegingen heeft ook organisatorische gevolgen. Deze bewegingen zijn verplicht zeer sterk in te zetten op communicatie, waarvoor ze een mix van verschillende online- én offline media gebruiken en waarbij ook mainstream media belangrijk blijven. Zeker bij protestbewegingen is de zichtbaarheid essentieel om de doelstellingen te realiseren. Door de ‘normalisatie’ van massademonstraties zijn activisten en protestbewegingen creatiever geworden in het bedenken van ‘image events’. Hoewel dit niet voor alle bewegingen geldt, stellen Cammaerts, Mattoni en McCurdy toch een trend vast: “an increased tendency for protest movements to latch on to elite-staged media spectacles.” (2013:11)

Della Porta beklemtoont dat veel sociale bewegingen veel ruimere doelstellingen hebben en niet beperkt zijn tot een single issue zoals sommige auteurs beweren. Ze verwijst daarvoor naar het sterk inzetten op (interne) democratie (directe participatie) en consensus. In haar eigen onderzoek naar de Global Justice Movement merkte ze dat vier elementen binnen de organisaties steeds terugkwamen: “the transformation of preferences, the orientation to the public good, the use of arguments and the development of consensus.” (della Porta 2009:266)

Een tijdlang, in de jaren 1960 en 1970, werd een utopisch beeld gecreëerd, alsof de zwakke organisatievorm van nieuwe sociale bewegingen een bewuste ideologische keuze was als voorafspiegeling van een nieuwe, meer horizontale maatschappijvorm die zich geleidelijk zou ontwikkelen. Door het dissociatieproces hadden nieuwe sociale bewegingen echter niet de keuze om uit te groeien tot grote en sterke organisaties, omdat ze onvoldoende konden rekenen op het vertrouwen en de (financiële) steun van een omvangrijke achterban. En ook het bewuste voornemen om de interne structuur anders te vormen dan de traditionele bewegingen, bleek vaak een stille dood te sterven. De verwoede pogingen van sommige organisaties om aan de ‘Ijzeren wet’ van Michels (interne oligarchisering) te ontsnappen, bleek een tweede utopie te zijn. “De weigering om formele

machtsstructuren te creëren leidde bij flink wat organisaties zelfs tot het ontstaan van informele, maar daarom niet minder stringente, machtsverhoudingen”, aldus Marc Hooghe (2004:350). In dit verband wijst della Porta wel op de impact van de grootte van de organisatie: “big organizations usually emerge as ‘uglier’ (at least in terms of their activists’ cherished conception of democracy), privileging orderliness over creative freedom and efficacy over participation.” (della Porta 2009: 272)

Als besluit kan worden gesteld dat “de nieuwe sociale bewegingen organisatorisch reeds veel zwakker [stonden] dan de klassieke sociale bewegingen die ontstonden in de tweede helft van de 19de eeuw. Maar op hun beurt hanteerden die nieuwe sociale bewegingen nog een veel klassieker organisatiepatroon dan de vele losse initiatieven en mobilisatiemomenten die daarna volgden. In zekere zin evolueren we daardoor naar politieke participatieformules die los staan van formele organisaties. Het bestaande surveymateriaal laat er weinig twijfel over bestaan dat er geen sprake is van een systematische daling van de politieke belangstelling, of de politieke actiebereidheid. Maar als die actiebereidheid niet langer de vorm aanneemt van georganiseerde, dan wel geïnstitutionaliseerde gehelen dreigt er onvermijdelijk een probleem inzake effectiviteit te ontstaan. Organisaties bieden een aantal voordelen, zowel met betrekking tot het mogelijk maken van collectieve actie, de uitwisseling van informatie en de uitbouw van recruteringsnetwerken, als met betrekking tot het handhaven van mobilisatiecampagnes. Juist in periodes waarin de maatschappelijke belangstelling voor een bepaald thema wegebt, kan de autonome dynamiek van de organisatievorm er voor zorgen dat het voortbestaan van de beweging als dusdanig toch gewaarborgd blijft. Dit soort institutionele zekerheid valt echter weg bij de hedendaagse actievormen en mobilisatiegolven, die even snel weer verdwijnen als ze zijn opgekomen.” (Hooghe 2004:347-348)

6 UITLEIDING

“Much of politics takes place in our heads: that is, it is shaped by our ideas, values and assumptions about how society should be organized, and our expectations, hopes and fears about government. At the end of the day, what we believe about the society in which we live may be more important than the reality of its power structure and the actual distribution of resources and opportunities within it. Perception may not only be more important than reality; in practical terms, perception may be reality. This highlights the vital role played by what is called political culture. People’s beliefs, symbols and values structure both their attitudes to the political process, and, crucially, their view of the regime in which they live – most particularly, whether or not they regard their regime as rightful or legitimate. Legitimacy is thus the key to political stability, and it is nothing less than the source of a regime’s survival and success.” (Heywood 2002:199) Deze woorden van de Amerikaanse politoloog Andrew Heywood vatten op bijna filosofische manier samen waarover het in dit hoofdstuk ging en passen dan ook perfect als uitgeleide.

Enkele paragrafen geleden hadden we het reeds over verkiezingen en de keuze die mensen in het stemhokje tussen de verschillende politieke partijen maken. Verkiezingen zijn een concurrentiestrijd tussen partijen om de macht van en over het volk. Een manier om aan politiek te participeren en waarlangs burgers (bv. als leden of militanten) invloed kunnen uitoefenen op het politieke proces, verloopt via de politieke partijen. Het ontstaan en de evolutie van politieke partijen, centrale kernspelers in het politieke systeem, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

REFERENTIES

- Abendschön, S. (2013). Political Socialisation in a Changing World. In: S. Abendschön (red.). *Growing into Politics. Contexts and Timing of Political Socialisation*. Colchester, ECPR Press, pp. 1-10.
- Abts, K., Swyngedouw, M., Billiet, J. (2014). Van partijdemocratie naar toeschouwersdemocratie? In: Devos, C. (red.). *België#2014. Een politieke geschiedenis van morgen*. Gent, Borgerhoff & Lamberigts, pp. 43-62.
- Abts, K., Swyngedouw, M., Billiet, J. & Meuleman, B. (2014). *Vlaanderen kiest. Trends in stemgedrag en opvattingen over politiek, staatsvorming en kerk*. Tielt, Lannoo Campus.
- Abrahamian, E. (1993). *Khomeinism: Essays on the Islamic Republic*. Berkeley, University of California Press.
- Alderson, K. (2001). Making Sense of State Socialization. In: *Review of International Studies*, 27, pp. 415-33.
- Almond, G. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, Princeton University Press.
- Almond, G., Bingham Powell, G., Dalton, R. & Strom, K. (2008). *Comparative Politics Today. A World View*. New York, Pearson Longman.
- Andeweg, R.B. (1993). Politiek gedrag. In: J.W. van Deth (red.). *Handboek politicologie*. Assen, van Gorcum, pp. 282-307.
- Anduiza, E., Jensen, M. & Jorba, L. (red.) (2012). *Digital Media and Political Engagement Worldwide. A Comparative Study*. New York, Cambridge University Press.
- Arnstein, S. (1969). A Ladder of Citizen Participation. In: *Journal of the American Institute of Planners*, 35, 4, pp. 216-224.
- Atkinson, C. (2006). Constructivist Implications of Material Power: Military Engagement and the Socialization of States. In: *International Studies Quarterly*, 50, pp. 509-537.
- Axford, B., Browning, G. e.a. (2002). *Politics: An Introduction*. London, Routledge.
- Barber, B. (1984). *Strong Democracy*. Berkeley, Berkeley Press.
- Barnes, S.H. & Kaase, M. (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, Sage.
- Bartolini, S. & Mair, P. (1990). *Identity, Competition and Electoral Availability. The Stabilization of European Electorates 1885-1985*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Beetham, D. (1991). *The Legitimation of Power*. Basingstoke, Macmillan.
- Bélanger, E. & Meguid, B.M. (2008). Issue Salience, Issue Ownership and Issue Based Vote Choice. In: *Electoral Studies*, 27, pp. 477-491.
- Bellucci, P. (2006). Tracing the Cognitive and Affective Roots of 'Party Competence': Italy and Britain, 2001. In: *Electoral Studies*, 25, pp. 548-569.
- Bernhagen, P. & Marsh, M. (2007). The Partisan Effects of Low Turnout: Analyzing Vote Abstention as a Missing Data Problem. In: *Electoral Studies*, 26, pp. 548-560.
- Billiet, J. & De Witte, H. (2001). Wie stemde in juni 1999 voor het Vlaams Blok en waarom? In: *Tijdschrift voor sociologie*, 22, pp. 5-36
- Billiet, J. (1998). *Structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen*. ISPO-bulletin, 1998/29.
- Billiet, J. (2002). Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen in Vlaanderen: het verkiezingsonderzoek van 1999. In: M. Swyngedouw & J. Billiet (red.). *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni en de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven, Acco, pp. 129-146.
- Billiet, J., Swyngedouw, M. & Carton, A. (1992). *Stemmen voor Vlaams Blok of Rossem. De kiezer zelf aan het woord*. ISPO-bulletin, 1992/2.
- Billiet, J., Swyngedouw, M., Depickere, A. & Meersseman, E. (2001). *Structurele determinanten van het stemgedrag en culturele kenmerken van de kiezerskorpsen in Vlaanderen: de verkiezingen van 1999*. ISPO-bulletin 2001/41.
- Birch, S. (2007). *Conceptualising Electoral Obligation. Paper presented to the ECPR Joint Sessions Workshop on 'Compulsory Voting: Principles and Practice'*, May 7-12, Helsinki, Finland.
- Birch, S. (2009). The Case for Compulsory Voting. In: *Public Policy Research*, 16, pp. 21-27.
- Blais, A. (2006). What Affects Voter Turnout? In: *Annual Review of Political Science*, 9, pp. 111-25.
- Blais, A., Young, R. & Lapp, M. (2000). The Calculus of Voting: An Empirical Test. In: *European Journal of Political Research*, 37, pp. 181-201.

- Buckingham, D. (1999). Young People, Politics and News Media: Beyond Political Socialization. In: *Oxford Review of Education*, 25, pp. 171-184.
- Cammaerts, B., Mattoni, A. & McCurdy, P. (2012) (red.). *Mediation and Protest Movements*. Bristol/Chicago, University of Chicago Press.
- Campbell, B.A. (1980). A Theoretical Approach to Peer Influence in Adolescent Socialization. In: *American Journal of Political Science*, 24, pp. 324-344.
- Castenmiller, P. (2001). *De levende werkzaamheid. Politieke betrokkenheid van burgers bij het lokale bestuur*. Den Haag, VNG-uitgeverij.
- Chadwick, A. & Howard, P.N. (2008). New directions in internet politics research. In: A. Chadwick & P.N. Howard (red.). *Routledge Handbook of Internet Politics* (pp. 1-10). New York, Routledge.
- Clarke, H.D., Sanders, D., Stewart, M.C. & Whiteley, P. (2004). Electoral Choice in 2001. In: H.D. Clarke, D. Sanders, M.C. Stewart & P. Whiteley (red.). *Political Choice in Britain*. Oxford, Oxford University Press, pp. 79-129.
- Dalton, R.J., Scarrow, S.E. & Cain B.E. (2004). Advanced Democracies and the New Politics. In: *Journal of Democracy*, 15, pp. 124-138.
- Danziger, J.N. (2005). *Understanding the Political World. A Comparative Introduction to Political Science*. New York, Pearson Longman.
- de Bakker, E. (2001). *De cynische verkleuring van legitimiteit en acceptatie. Een rechtssociologische studie naar de regulering van seizoenarbeid in de aspergeteelt van Zuidoost-Nederland*. Amsterdam, Aksant.
- Della Porta, D. (2009) (red.). *Democracy in Social Movements*. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- de Tocqueville, A. (1840). *De la démocratie en Amérique*. Paris, Union générale d'éditions.
- Deneckere, G. (2005). Nieuwe geschiedenis van België 1878-1905. In: E. Witte, J.-P. Nandrin, E. Gubin & G. Deneckere (red.). *Nieuwe geschiedenis van België, vol. 1, 1830-1905*. Tielt, Lannoo, pp. 447-657.
- Deschouwer, K. (1993). *Organiseren of bewegen*. Brussel, VUB Press.
- Deschouwer, K. (2009). *The Politics of Belgium. Governing a Divided Society*. New York: Palgrave Macmillan.
- Deschouwer, K. & Hooghe, M. (2005). *Politiek. Een inleiding in de politieke wetenschappen*. Amsterdam, Boom Onderwijs.
- Devos, C., Reynaert, H. & Verlet, D. (2007). Interactieve besluitvorming: evolutionair? In: H. Reynaert (red.). *Nieuwe vormen van bestuur*. Brugge, Vanden Broele, pp. 19-54.
- Dezeure, K. & De Rynck, F. (2011). *Participatie wordt ge(s)maakt. Over de visie van politici en ambtenaren op participatie*. Brussel, SBOV.
- Dostie-Gouleta, E. (2009). Social Networks and the Development of Political Interest. In: *Journal of Youth Studies*, 12, pp. 405-421.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper and Row.
- Dryzek, J. (2002). *Deliberative Democracy and Beyond: Liberals, Critics, Contestations*. Oxford, Oxford University Press.
- Easton, D. & Hess, R.D. (1962). The Child's Political Word. In: *Midwest Journal of Political Sciences*, 6, pp. 229-246.
- Edelenbos, J. & Monnikhof, R. (2001). *Lokale interactieve beleidsvorming*. Utrecht, Lemma.
- Eisinger, P. (1973). The Conditions of Protest Behaviour in American Cities. In: *American Political Science Review*, 67, pp. 11-28.
- Elchardus, M. & Pelleriaux, K. (1998). De polis verdeeld. Hoe kiezers links en rechts herdefiniëren. In: M. Swyngedouw e.a. (red.). *De (on)redelijke kiezer*. Leuven, Acco, pp. 183-210.
- Engelen, E.R. & M. Sie Dhian Ho (red.) (2004). *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*. WRR-Verkenningen. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Feldman, O. & Kawakami, K. (1991). Media Use as Predictors of Political Behavior: The Case of Japan. In: *Political Psychology*, 12, pp. 65-80.
- Fisher, S.D. (2007). (Change in) Turnout and (Change in) the Left Share of the Vote. In: *Electoral Studies*, 26, pp. 598-611.
- Flockhart, T. (2006). Complex Socialization?: A Framework for the Study of State Socialization. In: *European Journal of International Relations*, 12, pp. 89-118.
- Franklin, M.N. (2004). *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge, Cambridge University Press.

- G1000 (2012). *G1000 eindrapport. Democratische vernieuwing in de praktijk*. S.n., G1000.
- Galdras, S. & Greffet, F. (2013). Towards a comprehensive approach of online political participation. In: *International Journal of Electronic Governance*, 6 (4), pp. 258-269.
- Galais, C. (2013). The Socialisation Effects of Digital Media on Personal Autonomy Values. In: S. Abendschön (red.). *Growing into Politics. Contexts and Timing of Political Socialisation* (pp. 161-182). Colchester, ECPR Press.
- Gamson, W.A. & Meyer, D. (1996). Framing Political Opportunity. In: D. McAdam, J. McCarthy & M. Zald (red.). *Comparative Perspectives on Social Movements*. Cambridge, Cambridge University Press, pp. 275-290.
- Garcia-Albacete, G. M. (2013). Promoting Political Interest in Schools: the Role of Civic Education. In: S. Abendschön (red.). *Growing into Politics. Contexts and Timing of Political Socialisation* (pp. 91-114). Colchester, ECPR Press.
- Gemmeke, M. (1995). Onderzoek naar politieke socialisatie: De stand van zaken. In: *Acta Politica*, 15, pp. 75-101.
- Godwin, R.K. & Wahlke, J.C. (1997). *Introduction to Political Science. Reason, Reflection and Analysis*. Orlando, Harcourt Brace & Company.
- Goeminne, B. Billiet, J. & Swyngedouw, M. (2007). Structurele en Culturele determinanten van het stemgedrag 1999 versus 2003. In: M. Swyngedouw, J. Billiet & B. Goeminne (red.). *De kiezer onderzocht. De verkiezingen van 2003 en 2004 in Vlaanderen*. Leuven, Universitaire Pers Leuven, pp. 1-44.
- Goodin, R.E. (2008). *Innovating Democracy: Democratic Theory and Practice after the Deliberative Turn*. Oxford, Oxford University Press.
- Greenstein, F.I. (1965). *Children and Politics*. New Haven, Yale University Press.
- Grodsky, B.K. (2012). *Social Movements and the New State. The Fate of Pro-Democracy Organisations when Democracy is won*. Stanford, Stanford University Press.
- Grönlund, K., Bächtiger, A. & Setälä, M. (red.) (2014). *Deliberative Mini-Publics. Involving Citizens in the Democratic Process*. Colchester, ECPR Press.
- Gurr, T. (1970). *Why Men Rebel*. Princeton, Princeton University Press.
- Helleman, S. (1990). *Strijd om moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800*. Leuven, Universitaire pers.
- Hague, R. & Harrop, M. (2013). *Comparative government and politics. An introduction*. Basingstoke, Palgrave/Macmillan.
- Heywood, A. (2002). *Politics*. 2nd ed. London, Palgrave Macmillan.
- Heywood, A. (2013). *Politics*. 4th ed. London, Palgrave Macmillan.
- Hooghe, M. (2004). Een bewegend doelwit. De sociologische en historische studie van (nieuwe) sociale bewegingen in Vlaanderen. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 34, 3, pp. 331-357.
- Hooghe, M. (2011). *Jongeren, politiek en burgerschap. Politieke socialisatie bij Belgische jongeren*. Leuven, Acco.
- Hooghe, M. & Pelleriaux, K. (1997). Afschaffing van de kiesplicht. Een simulatie. In: *Samenleving en Politiek*, 4, pp. 11-14.
- Howard, P.N. & Chadwick, A. (2008). Political omnivores and wired states. In A. Chadwick & P.N. Howard (red.). *Routledge Handbook of Internet Politics* (pp. 424-434). New York, Routledge.
- Huntington, S.P. (1996). *Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. New York, Simon & Schuster.
- Hyman, H.H. (1959). *Political Socialisation: A Study in the Psychology of Behavior*. New York, The Free Press.
- Inglehart, R. (1977). *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*. Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Changes in 43 Societies*. Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1999). Postmodernization Erodes Respect for Authority, but increases Support for Democracy. In: P. Norris (red.). *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*. New York, Oxford University Press.
- Irwin, G. & van Holsteyn, J. (2010). Nieuwe vragen, oude antwoorden. Het debat over de opkomstplicht in Nederland. In: *Res Publica*, 52, pp. 19-43.
- Jennings, M.K. (2007). Political Socialisation. In: R.J. Dalton & H.-D. Klingemann (red.). *The Oxford Handbook of*

- Political Behaviour*. Oxford, Oxford University Press, pp. 29-79.
- Jennings, M.K. & Niemi, R.G. (1974). *The Political Character of Adolescence, the Influence of Parents and Schools*. Princeton: Princeton University Press.
- Jennings, M.K. & Niemi, R.G. (1981). *Generations and Politics: A Panel Study of Young Adults and their Parents*. Princeton, Princeton University Press.
- Jennings, M.K., Stoker, L. & Bowers, J. (2009). Politics across Generations: Family Transmission Reexamined. In: *The Journal of Politics*, 71, pp. 782-799.
- Jensen, J.L. (2013). Political participation online: the replacement and the mobilisation hypotheses revisited. In: *Scandinavian Political Studies*, 36 (4), pp. 347-364.
- Joye, P. (1999). *An Introduction to Politics*. Londen, Hodder & Stoughton Educational.
- Kavanagh, D. (1972). *Political Culture*. Londen, Macmillan.
- Kersting, N. (2013). Online participation: from 'invited to 'invented' spaces. In: *International Journal of Electronic Governance*, VI, 4, pp. 270-280.
- Kesteloot, S. (2009). *Evolutie van de campagnevoering in Vlaanderen tussen 1946 en 2007. Hoe gaan de Vlaamse traditionele partijen om met veranderende kiezers?* Gent, Universiteit Gent (ongepubliceerd proefschrift).
- Kitschelt, H.P. (1986). Political Opportunity Structures and Political Protest: Anti-nuclear Movements in Four Democracies. In: *British Journal of Political Science*, 16, 1, pp. 57-85.
- Knutsen, O. & Scarbrough, E. (1995). Cleavage Politics. In: J. van Deth & E. Scarbrough (eds), *The impact of values*. Oxford, Oxford University Press, pp.492-523.
- Knutsen, O. (2004). *Social Structure and Party Choice in Western Europe. A Comparative Longitudinal Study*. Londen, Pallgrave MacMillan.
- Kriesi, H. (1995). The Political Opportunity structure of New Social Movements: Its Impact on their Mobilization. In: J.C. Jenkins & B. Klandermans (red.). *The Politics of Social Protest*. Londen, UCL Press, pp. 167-198.
- Langton, K.P. & Karns, A. (1969). The Relative Influence of the Family, Peer Group, and School in the Development of Political Efficacy In: *Political Research Quarterly*, 22, pp. 813-826.
- Lever, A. (2009). Is Compulsory Voting Justified? In: *Public Reason*, 1, pp. 57-74.
- Leynaer, M. (2007). Burgerparticipatie en nieuwe vormen van lokale besluitvorming. In: H. Reynaert (red.). *Nieuwe vormen van bestuur*. Brugge, Vanden Broele, pp. 1-17.
- Lijphart, A. (1977). *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*. New Haven, Yale University Press.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma. In: *American Political Science Review*, 91, pp. 1-14.
- Lijphart, A. (2010). Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: inleiding tot het debat. In: *Res Publica*, 52, pp. 9-18.
- Lipset, S. & Rokkan, S. (1967). *Party Systems and Voter Alignments*. New York, The Free Press.
- Lowndes, V., Pratchet, L. & Stoker, G. (2001a). Trends in Public Participation: Part 1 – Local Government Perspectives. In: *Public Administration*, 79 (1), pp. 205-222.
- Lowndes, V., Pratchet, L. & Stoker, G. (2001b). Trends in public participation: part 2 – Citizens' Perspectives. In: *Public Administration*, 79 (2), pp. 445-455.
- Maes, R. (red.) (1997). *Democratie. Legitimiteit. Nieuwe Politieke Cultuur*. Leuven, Acco.
- Maesschalck, J. e.a. (2002). *De evolutie naar een "Nieuwe Politieke Cultuur" in België: een beleidswetenschappelijke analyse*. Paper voorgesteld op het Politicologenetmaal, Noordwijkerhout, Nederland, 23-24 mei 2002.
- McAdam, D. (1982). *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago, University of Chicago Press.
- McGuire, W.J. (2001). After a Half Century of Election Studies : Whence, Where, and Whither? In: E. Katz & Y. Warshel (red.). *Election Studies: What's Their Use?* Boulder, Westview Press, pp. 25-57.
- Meijer, I.C. (2007). The Paradox of Popularity. In: *Journalism Studies*, 8, pp. 96-116.
- Meyer, D.S. (2004). Protest and Political Opportunities. In: *Annual Review of Sociology*, 30, pp. 125-145.
- Milbrath, L. (1965). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago, Rand McNally.

- Milbrath, L. & Goel, M. (1977). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* Chicago, Rand McNally.
- Monnoyer-Smith, L & Wojcik, S. (2012). Technology and the quality of public deliberation: a comparison between on and offline participation. In: *International Journal of Electronic Governance*, 5 (1), pp. 24-49.
- Mossberger, K., Tolbert, C. J. & McNeal, R.S. (2008). *Digital Citizenship. The Internet, Society and Participation*. Cambridge/London, MIT Press.
- Nadeau, R., Blais, A., Gidengil, E. & Nevitte, N. (2001). Perceptions of Party Competence in the 1997 Election. In: H.G. Thorburn & A. Whitehorn (red.). *Party Politics in Canada*. 8th ed. Toronto, Prentice Hall, pp. 413-430.
- Norris, P. (1999). The Growth of Critical Citizens and its Consequences. In: P. Norris, *Global Support for Democratic Governance*. New York, Oxford University Press.
- Norris, P. (2011). *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Norris, P. & Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge, Cambridge University Press.
- O'Toole, T., Lister, M. Marsh, D., Jones, S. & McDonagh, A. (2003). Turning out or left out? Participation and non-participation among young people. In: *Contemporary Politics*, 9 (1), pp. 45-61.
- Parry, G. e.a. (1992). *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pettersen P.A. & Rose, L.E. (2007). The Dog that Didn't Bark: Would Increased Electoral Turnout Make a Difference? In: *Electoral Studies*, 26, pp. 574-588.
- Putnam, R. (1995a). Bowling Alone. America's Declining Social Capital. In: *Journal of Democracy*, 6,1, pp. 65-78.
- Putnam, R. (1995b). Tuning in, Tuning out. In: *Political Science & Politics*, 28 4, pp. 664-683.
- Putnam, R. (2002) (red.). *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York, Oxford University Press.
- Quintelier, E. (2013). The Effect of Political Socialisation Agents on Political Participation between the Ages of Sixteen and Twenty-One. In: S. Abendschön (red.). *Growing into Politics. Contexts and Timing of Political Socialisation* (pp. 139-160). Colchester, ECPR Press.
- Rink, N., Phalet, K. & Swyngedouw, M. (2007). *Size Matters: The Effects of Immigrant Population Size, Unemployment, and Individual Characteristics on Voting for the Vlaams Blok in Flanders 1991-1999*. Leuven: KU Leuven, Centrum voor Sociologisch Onderzoek (CeSO), ISPO, Onderzoeksverslag CeSO/ISPO/2007-2.
- Rosema, M. (2007). Low Turnout: Threat to Democracy or Blessing in Disguise? Consequences of Citizens' Varying Tendencies to Vote. In: *Electoral Studies*, 26, pp. 612-623.
- Rubenson, D., Blais, A., Fournier P., Gidengil E. & Nevitte N. (2007). Does Low Turnout Matter? Evidence from the 2000 Canadian Federal Election. In: *Electoral Studies*, 26, pp. 589-597.
- Rush, M. (1992). *Politics and Society: An Introduction to Political Sociology*. New York, Prentice Hall.
- Scharpf, F.W. (1999). *Governing in Europe: Effective and democratic?* Oxford, Oxford University Press.
- Schmid, C. (2004). *Politisches Interesse von Jugendlichen: eine Längsschnittuntersuchung zum Einfluss von Elternm Gleichaltrigenm Massenmedien und Schulunterricht*. Wiesbaden: Deutscher Universitätsverlag.
- Sodaro, M.J. (2004). *Comparative Politics. A Global Introduction*. Boston, McGraw-Hill.
- Stokes, D.E. (1963). Spatial Models of Party Competition. In: *American Political Science Review*, 57, pp. 368-377.
- Stubager, R. (2010). The Development of the Education Cleavage: Denmark as a Critical Case. In: *West European Studies*, 33, pp. 505-533.
- Swyngedouw, M. (2007). The Vlaams Blok / The Vlaams Belang: Extreme Right in Flanders Belgium. In M.-A. Simon (red.). *La derecha radical de 1945 a nuestros días, Historia y política*. Madrid, TECNOS, pp. 385-411.
- Swyngedouw, M. Beerten, R., Billiet, J. & Carton, A. (1993). *Partijkeuze verklaren. Over determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991*. ISPO-bulletin, 1993/8.
- Swyngedouw, M. & Heerwegh, E. (2009). *Wie stemt op welke partij? De structurele en culturele kenmerken van het stemgedrag in Vlaanderen. Een analyse op basis van het postelektorale verkiezingsonderzoek 2007*. ISPO-bulletin 2009-12.

- Tarrow, S. (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tarrow, S. (2010). Dynamics of Diffusion. In: R. K. Givan, K. M. Roberts & S. A. Soule (ed.), *The Diffusion of Social Movements. Actors, Mechanisms and Political Effects* (pp. 204-219). Cambridge, Cambridge University Press.
- Thies, C.G. (2003). Sense and Sensibility in the Study of State Socialisation: A Reply to Kai Alderson. In: *Review of International Studies*, 29, pp. 543-550.
- Tilley, C. & Wood, L.J. (2013) (3rd edition), *Social Movements 1768-2012*. Boulder, Paradigm Publishers.
- Tromp, B. (2002). *De wetenschap der politiek. Verkenningen*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- O'Toole, T., Lister, M. Marsh, D., Jones, S. & McDonagh, A. (2003). Turning out or left out? Participation and non-participation among young people. In: *Contemporary Politics*, 9 (1), pp. 45-61.
- Van Aelst, P. (2014). *De mediatisering van de Vlaamse politiek*. Leuven, Acco.
- van der Eijk, C. & van Egmond, M. (2007). Political Effects of Low Turnout in National and European Elections. In: *Electoral Studies*, 26, pp. 561-573.
- van der Meer, T. & van Deth, J. (2010). Opkomstplicht: stimulans of frustratie? In: *Res Publica*, 52, pp. 73-93.
- van Schendelen, M. (red.) (1990). *Kernthema's van de politiekologie*. Amsterdam, Boom.
- Van Tatenhove, J. (2008). How to Deal with Legitimacy in Nature Conservation Policy. In: J. Keulartz & G. Leistra (red.). *Legitimacy in European Nature Conservation Policy. Case Studies in Multilevel Governance*. Berlin, Springer, pp. 101-108.
- Van Tatenhove, J. (2009). *Politieke legitimiteit van regionale samenwerking. Een essay in opdracht van het Nirov*. <http://www.platformintergemeentelijkesamenwerking.nl/uploads/documenten/090619_eindversie_essay_politieke_legitimiteit_jan_van_tatenhove_1.pdf>.
- Verba, S. e.a. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, Harvard University Press.
- Verba, S., Scholzman, K.L. & Burns, N. (2005). Family Ties: Understanding the Intergenerational Transmission of Political Participation. In: A.S. Zuckerman (red.). *The Social Logic of Politics*, Philadelphia, Temple University Press, pp. 95-114.
- Verhulst, J. & Nijeboer, A. (2007). *Directe democratie: feiten, argumenten en ervaringen omtrent het referendum*. Brussel, Democracy International.
- Verlet, D. & Hulsmans, A. (2004). Burgerbetrokkenheid: meer van hetzelfde of hetzelfde maar meer? Een verkennende studie naar burgerbetrokkenheid in Antwerpen, Brugge en Gent. In: C. Devos & H. Gaus (red.). *Schijn of scharnier? Politieke trendbreuken in de jaren '90*. Gent, Academia Press, pp. 47-80.
- Verlet, D., Carton, A. & Callens, M. (2010). Opkomstplicht in Vlaanderen: een gespreide slagorde? Onderzoek naar de gelaagdheid van houdingen ten aanzien van de opkomstplicht. In: *Res Publica*, 52, pp. 45-71.
- Verva, S. & Nie, N. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York, Harper & Row.
- Wauters, B. (2003). Het gebruik van voorkeurstemmen bij de federale parlementsverkiezingen van 18 mei 2003. In: *Res Publica*, 45, pp. 401-428.
- Weber, M. (1904). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London, Routledge.
- Witte, E. e.a. (1997). *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Brussel, VUB Press.
- Woldring, H. (1993). *Politieke filosofie. Een systematische inleiding*. Utrecht, Het Spectrum.
- Xenos, M., Vromen, A. & Loader, B. (2014). The great equalizer? Patterns of social media use and youth political engagement in three advanced democracies. In: *Information, Communication and Society*, 17 (2), pp. 151-163.

